

INSTYTUT
PAMIĘCI
NARODOWEJ

**Materiały
edukacyjne
do wystawy
elementarnej**

ZBRODNIA NIEUKARANA – ŁAGRY SOWIECKIE

ŁAGRY SOWIECKIE – ZBRODZIA NIEUKARANA

Materiały edukacyjne
do wystawy elementarnej
Instytutu Pamięci Narodowej

Oddziałowe Biuro Edukacji Narodowej IPN
w Łodzi

INSTYTUT
PAMIĘCI
NARODOWEJ

Łódź 2021

ZBRODNI NIEUKARANA – ŁAGRY SOWIECKIE

Materiały edukacyjne do wystawy elementarnej Instytutu Pamięci Narodowej

Wydawnictwo przygotowane przez Oddziałowe Biuro Edukacji Narodowej
Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu
w Łodzi, ul. Sienkiewicza 85/87, Łódź.

Wystawa: dr Aleksandra Rybińska-Bielecka

Moduł edukacyjny: dr Aleksandra Rybińska-Bielecka

Strefa edukacji: dr Aleksandra Rybińska-Bielecka

Koncepcja graficzna serii wystawy: Aleksandra Kaiper-Miszułowicz

Recenzja wystawy elementarnej: dr hab. Filip Musiał, dr hab. Dariusz Rogut

Recenzja materiałów edukacyjnych do wystawy elementarnej: prof. Janusz Wróbel

Recenzja modułu edukacyjnego: Angelika Blinda

Wykorzystane fotografie i dokumenty pochodzą ze zbiorów: Ośrodka Karta, Rosyjskiego
Archiwum Państwowego, Archiwum Gułagu/Tomasz Kizny oraz domeny publicznej

Na okładce: *Prawdopodobnie Maria Milewicz po usunięciu obozowego numeru*, Magadan,
ZSRS 1954 r. Fot. Ośrodek Karta

Projekt graficzny i skład: ARSA

© Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu,
Oddział w Łodzi

Łódź 2021

SPIS TREŚCI

5	Materiały edukacyjne do wystawy elementarnej IPN
6	Czerwony świt
10	SŁON (ros. Sołowieckij Łagier Osobogo Naznaczenija)
14	Archipelag Gułag
18	Łagry w dobie industrializacji i kolektywizacji
22	Filar sowieckiej gospodarki
28	Wielki Terror
34	Zginęli bo byli Polakami – „Operacja polska”
38	„Inny Świat” – życie obozowe
44	„Kto nie pracuje ten nie je”
48	Lata II wojny światowej
54	Bunty i ucieczki
58	Zmierzch łagrów
62	Łagry w liczbach
63	Kalendarium
69	Moduł edukacyjny
81	Wybrana bibliografia

„Materiały edukacyjne do wystawy elementarnej IPN”

„Materiały edukacyjne” zostały opracowane do przygotowanej przez Oddziałowe Biuro Edukacji Narodowej Instytutu Pamięci Narodowej w Łodzi wystawy elementarnej *Łagry sowieckie – zbrodnia nieukarana*, przedstawiającej podstawowe informacje na temat historii łagrów sowieckich.

Poszczególne panele wystawy mogą służyć jako dodatkowe środki dydaktyczne wykorzystywane w trakcie lekcji, a „Materiały edukacyjne” mają za zadanie ułatwić poznanie wybranej tematyki. Stanowią element, który usprawni Państwa pracę i pozwoli osiągnąć zamierzone cele edukacyjne.

Broszura zawiera całość wystawy elementarnej – jej 14 plansz, z tytułami odnoszącymi się do omawianego zagadnienia. Po każdej planszy umieszczony został moduł „Strefa edukacji”, który składa się z dwóch części:

- „Zwróć uwagę na...” – ułatwia prowadzenie narracji historycznej. Nawiązuje tematycznie do określonego panelu wystawy i jednocześnie pomaga rozszerzyć wiedzę w danym zakresie.
- „Warto wiedzieć” – pozwala na rozszerzenie wiedzy i wzbogacenie informacji.

Publikacja została wzbogacona o kalendarium z lat 1917–1987, które chronologicznie porządkuje zagadnienia pojawiające się na wystawie oraz w module „Strefa edukacji”.

Umieszczony moduł edukacyjny stanowi propozycję powtórzenia treści historycznych, które w całej pozycji przeznaczone są dla uczniów szkół ponadpodstawowych. Składa się on z ćwiczeń o zróżnicowanym stopniu trudności.

Całość kończy zestawienie wybranej bibliografii oraz publikacji edukacyjnych IPN dostępnych w internecie (tekst edukacyjnych, wystaw, infografik, portali tematycznych).

Na zdjęciu: Prawdopodobnie Maria Milewicz po usunięciu obozowego numeru, Magadan, ZSRS 1954 r. Fot. Ośrodek Karta

CZERWONY ŚWIT

W latach 1917–1922 Rosja pogrążyła się w wojnie domowej. Toczyła się ona między zwolennikami bolszewików (czerwonych) i ich przeciwnikami określonymi mianem „białych”. Rozpoczął się okres tzw. czerwonego terroru – czas represji i prześladowań politycznych stosowanych przez bolszewików wobec „wrogów ludu”.

▲ Na zdjęciu: oddział Armii Czerwonej podczas wojny domowej w Rosji w latach 1917–1922. Fot. Domena publiczna

W latach 1917–1922 działał „bolszewicki aparat bezpieczeństwa” – tajna policja, którą potocznie nazywano Czeką. Zarządzała pierwszymi obozami, do których kierowano osoby uznane za „politycznie niebezpieczne”.

► Na zdjęciu: Feliks Dzierżyński – szef pierwszych organów bezpieczeństwa w Rosji, 1918 r. Fot. Wikimedia Commons/domena publiczna

Czerwony terror pochłoniął wiele ofiar. Część z nich zsyłano do obozów koncentracyjnych (z ros. koncłagrów), aby chronić republikę rad przed jej „klasowymi wrogami”. Wiele z nich stało się obozami śmierci, w których mordowano więźniów politycznych, m.in. Petrominsk i Chołmogory (obwód archangielski).

► Na zdjęciu: Lew Trocki na polskim plakacie propagandowym, 1920 r. Fot. Wikimedia Commons/domena publiczna

Pojęcie „wroga ludu” używane było w propagandzie bolszewickiej, jako piętnujące i pogardliwe określenie jednostki lub grupy społecznej, która realnie bądź w potencjalny sposób mogła przeciwstawić się władzy sowieckiej. Na przestrzeni lat byli to m.in.: działacze polityczni, bogaci chłopi (kułacy), duchowni, przedsiębiorcy.

▲ Na zdjęciu: plakat propagandowy „Wróg ludu – kułak”. Fot. Wikimedia Commons/domena publiczna

STREFA EDUKACJI

ZWRÓĆ UWAGĘ NA:

► wydarzenia związane z rewolucją lutową w Rosji:

- narastanie podsycanych przez partie radykalnej lewicy – eserowców, mien-szewików i bolszewików – protestów robotników i chłopów, które spowodowane były pogarszającymi się warunkami życia i rosnącymi cenami, z powodu trwającej od kilku lat wojny, przynoszącej ogromne straty w szeregach wojska i powodującej zubożenie ludności.
- abdykację Mikołaja II Romanowa i przejęcie władzy przez Rząd Tymczasowy.

► na sytuację międzynarodową w roku 1917:

- państwa ententy, które chciały za wszelką cenę utrzymać front wschodni, absorbujący znaczące siły państw centralnych;
- nastroje panujące w Niemczech gdzie uważano, że Rosja zajmie się swoimi sprawami wewnętrznymi i tym samym wykluczy ją to z działań wojennych;
- rolę wywiadu niemieckiego w działaniach wojennych i osobę Włodzimierza Lenina;
- ostatnią próbę przejęcia inicjatywy na froncie przez armię rosyjską (Ofensywa Kiereńskiego);
- nieudany pucz gen. Ławra Kornilowa.

► wydarzenia związane z rewolucją październikową 1917 r.:

- ogłoszenie programu politycznego bolszewików – tzw. tezy kwietniowe;
- osobę Lwa Trockiego;
- początek rewolucji: zajęcie strategicznych obiektów w Piotrogradzie oraz Pałacu Zimowego – siedzibę Rządu Tymczasowego;
- II Ogólnorosyjski Zjazd Rad Delegatów Robotniczych i Żołnierskich;
- powołanie Rady Komisarzy Ludowych – nowego rządu rosyjskiego na czele z Włodzimierzem Leninem;
- uchwalenie dekretu o pokoju i dekretu o ziemi;
- podpisanie przez Rosję traktatu pokojowego w Brześciu Litewskim.

► fakty związane z wojną domową w Rosji:

- listopadowe wybory do Konstytuanty, w których to bolszewicy uzyskali jedynie ok. 25 proc. głosów;

- powołanie specjalnej policji politycznej do zwalczania kontrrewolucji – Wszechrosyjskiej Komisji Nadzwyczajnej do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem, którą kierował Feliks Dzierżyński;
- krwawe walki w Rosji między bolszewikami (czerwonymi), a ich przeciwnikami, określanymi mianem „białych”. Należy podkreślić, iż terror był narzędziem stosowanym przez obie strony konfliktu;
- ogłoszenie komunizmu wojennego przez Lenina i jego konsekwencje dla ludności rosyjskiej;
- czerwony terror – bezlitosne postępowanie funkcjonariuszy CzeKa wobec „wrogów klasowych”;
- powstanie obozów koncentracyjnych dla „wrogów ludu”, w których skazani podczas odbywania kary wykonywali proste prace fizyczne. Władze wykorzystywały do tego celu m.in. dawne obozy dla jeńców wojennych, zwolnionych na mocy Traktatu Brzeskiego. Zarząd nad obozami sprawowała CzeKa.

WARTO WIEDZIEĆ

Powstanie w Kronsztadzie (1–17 marca 1921 r.)

Marynarze stacjonujący w bazie w Kronsztadzie, położonej w Zatoce Fińskiej na wyspie Kotlin, na początku rewolucji październikowej popierali bolszewików. Z czasem jednak głoszone hasła wspólnego – kolektywnego sprawowania władzy okazały się niemożliwe do zrealizowania. Dwanaście tysięcy uzbrojonych marynarzy i robotników protestowało domagając się wprowadzenia demokracji bezpośredniej: rad bez komunistów, nowych wyborów, wolności słowa i druku.

W marcu 1921 r. wybuchło powstanie, które część historyków określa mianem trzeciej rewolucji rosyjskiej. Wystąpienie marynarzy zakończyło się interwencją Armii Czerwonej i zostało w brutalny sposób stłumione (tylko od kwietnia do czerwca 1921 r. skazano na śmierć 2103 rebeliantów, a 6459 na kary więzienia lub obozu. „Buntownicy”, oficerowie tzw. Białej Armii zsyłani byli do obozów na Wyspy Sołowieckie i do Chołmogorów w pobliżu Archangielska.

SŁON (ROS. SOŁOWIECKIJ ŁAGIER OSOBOGO NAZNACZENIJA)

W 1922 r. obozy zarządzane przez Czekę w ZSRS (Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich) stopniowo likwidowano, a osadzonych przenoszono do więzień i kolonii karnych. W 1923 r. utworzono Sołowiecki Obóz Specjalnego Przeznaczenia SŁON (Sołowieckij Łagier Osobogo Naznaczenija), gdzie pod ścisłym nadzorem umieszczano „jednostki” szczególnie niebezpieczne dla władzy. Zrodziła się idea wykorzystania gospodarczego więźniów na szerszą skalę.

Na zdjęciu: brama obozu tranzytowego SŁON w miejscowości Kiem nad Morzem Białym. Kadr z filmu propagandowego „Sołowki”, reż. A. Czerkasow, operator S. Sawienko, „Sowkino”, 1927–1928. Fot. Archiwum Gułagu/Tomasz Kizny

W czasach przedrewolucyjnych Monastyr i Wyspy Sołowieckie budziły strach, bowiem już wtedy zsyłano tam osoby, które popadły w niełaskę cara.

Na zdjęciu: Monastyr Sołowiecki, 1916 r. Fot. Wikimedia Commons/domena publiczna

Więźniów w obozie na tzw. Sołówach torturowano i przymuszano do wykonania pracy pozbawionej celowości, jak przelewanie wody z jednego wiadra do drugiego.

Na zdjęciu: więźniowie wydobywający glinę na potrzeby cegielni. Obok budowa kolejki wąskotorowej, Wyspa Wielka Sołowiecka, 1924–1925. Fot. Wikimedia Commons/domena publiczna

Więźniowie SŁON zmuszani byli do wykonywania ciężkich prac, trwających po kilkanaście godzin. Wielu z nich umierało z wycieńczenia i chorób.

Na zdjęciu: szpital na Wyspie Sołowieckiej, 1925 r. Fot. Wikimedia Commons/domena publiczna

STREFA EDUKACJI

ZWRÓĆ UWAGĘ NA:

► historię Monastynu Sołowieckiego:

- powstanie klasztoru, założonego w XV w. przez prawosławnych mnichów;
- usytuowanie Monastynu między lądowym Jeziorem Świętym, a Zatoką Pomyslności na Morzu Białym;
- okres Imperium Rosyjskiego, kiedy to Wyspy Sołowieckie były miejscem zsyłek więźniów politycznych.

► **proklamowanie w grudniu 1922 r. Związku Socjalistycznego Republiki Sowieckich (ZSRS)** – Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej (1917–1922) z bliźniaczymi pod względem ustroju republikami: Białoruską, Ukraińską, Kazachską, Kirgiską i Zakaukaską.

► **system więziennictwa w Rosji w latach 1917–1923.** Ze względu na wstępną fazę organizacji często ulegał zmianom. Obozy pracy, więzienia oraz kolonie karne podlegały pod różne organy terroru: Czekę, NKWD (Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych ZSRR, ros. Narodnyj komissariat wnutriennich dieł SSSR) czy też Ludowy Komisariat Sprawiedliwości.

► **przekształcenia aparatu bezpieczeństwa w Rosji.** Czeka została przekształcona 6 lutego 1922 r. w GPU (ros. Gosudarstwiennoje političeskoje upravlenije – Państwowy Zarząd Polityczny). Ten z kolei przemianowano w 1923 r. na OGPU (Zjednoczony Państwowy Zarząd Polityczny, ros. Objedinionnoje gosudarstwiennoje političeskoje upravlenije). OGPU funkcjonowało do 1934 r., kiedy to zostało włączone do struktur NKWD.

► **zrodzenie się idei wykorzystania gospodarczego więźniów na szerszą skalę:**

- SŁON OGPU, który był pierwszą dużą strukturą obozową, gdzie prowadzono działalność gospodarczą;
- rozrastanie się kompleksu – oprócz obozów na samej wyspie z czasem zakładano także podobozы na lądzie stałym;
- prace, które wykonywali więźniowie na Wyspach Sołowieckich to m.in.: praca w cegielni, garncarni, garbarni, połów ryb, eksploatacja lasów i torfu, praca w rolnictwie i przy hodowli zwierząt futerkowych.

WARTO WIEDZIEĆ

Dalsze losy łagru sołowieckiego

W 1933 r., łagier na Wyspach Sołowieckich został włączony do większej struktury, ciągle rozrastającego się GUŁagu – obozu Białomorsko-Bałtyckiego. Następnie przemianowano go na Sołowieckie Więzienie Specjalnego Przeznaczenia. Ostatecznie zlikwidowany w 1939 r. Na jego miejscu utworzono szkołę marynarki wojennej. Władze radzieckie losem monastynu zainteresowały się dopiero w 1967 r., kiedy na Sołówkach otworzono filię Archangielskiego Muzeum Krajoznawczego, następnie w 1974 r. Sołowieckie Państwowe Muzeum Historyczno-Architektoniczne. Wówczas rozpoczęto prace konserwacyjne. W 1990 r. do klasztoru wrócili mnisi, a w 1992 r. został on wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa Ludzkości UNESCO.

ARCHIPELAG GUŁAG

W 1930 r. utworzono Główny Zarząd Obozów (GUŁag z ros. Главноје Управле-
ние Лазеріеј), który od 1934 r. podlegał NKWD (Narodnyj Komisariat Wnutrien-
nych Dieł – Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych). Po raz pierwszy wszyst-
kie zakłady penitencjarne znalazły się pod jednym zarządem. Rozsiane niczym
wyspy po całym terytorium Rosji sowieckiej łagry przetrwały dziesięciolecia.

▲ Na zdjęciu: *Workuta zimą, ok. 1947 r.* Fot. Kaunas 9th Fort Museum opublikowano
na licencji Creative Commons Attribution 4.0 International/domena publiczna

Schemat Organizacji „Poprawczych
Obozów Pracy” na przykładzie Obozu
Północno-Kolejowego (Siewżeldorłag)
i Obozu w Iwdielsku (Iwdielłag),
Źródło: Wydawnictwo Fronda

ZARZĄD GŁÓWNY
OBOZÓW „GUŁag”

SIEWŻELDORŁAG
Obóz budowy Kolei
Północnej

IWDIELŁAG
Obóz eksploatacji
lasów

XIX „OTDIELENIJE”
(rejon)
„SIEWŻELDORŁAGA”
Zarząd grupy obozów
systemu północno-
kolejowego

VII „OTDIELENIJE” (rejon)
„IWDIELŁAGA”
Zarząd grupy obozów

189 „KOŁONNA”
(kolumna robocza)
„SIEWŻELDORŁAGA”
Wchodząca w skład XIX
„OTDIELENIJA” (rejonu)

91 „ŁAGPUNKT”
(punkt obozowy)
(kolumna robocza)
„IWDIELŁAGA” wchodzący
w skład VII „OTDIELENIJA”
(rejonu)

System obozów pracy przymusowej w ZSRS
nazywany był GUŁagiem od nazwy instytucji
powołanej do zarządzania nimi, natomiast
poprawcze obozy pracy (z ros. Исправитель-
нотруднoвые лагеріа) potocznie nazywa-
no łagami (z ros. лагier – obóz).

Na zdjęciu: wieża strażnicza przy
jednym z łagrów. Fot. Ośrodek Karta

STREFA EDUKACJI

ZWRÓĆ UWAGĘ NA:

- ▶ **zwrot „Archipelag Gułag”**, który pochodzi od powieści Aleksandra Sołżenicyna. Dzieło zostało napisane w formie relacji historycznej i powstało w latach 1958–1968. Na Zachodzie wydano je w 1973 r., natomiast w ZSRS funkcjonowało w obiegu podziemnym – oficjalnie ukazało się dopiero w 1989 r.
- ▶ **unifikację systemu penitencjarnego w ZSRS**, która została zatwierdzona 10 października 1934 r. przez Biuro Polityczne. Poprawcze instytucje pracy, takie jak: domy uwięzienia, izolatory, poprawcze kolonie pracy i biura prac przymusowych przeszły pod zarząd NKWD. Centralną instytucją kierującą systemem stał się Zarząd Główny Poprawczych Obozów Pracy, w którego ramach powstał Wydział Miejsc Uwięzienia.
- ▶ **pojęcia związane z łagrami sowieckimi:**
 - GUŁag – Główny Zarząd Obozów (GUŁag z ros. Głównoje Uprawlenije Łagieriej). W różnych okresach instytucja ta nosiła odmienne nazwy, np. w latach 1933–1934 Główny Zarząd Obozów i Osiedli Pracy OGPU (z ros. Głównoje uprawlenije łagieriej i trudowych posielenij OGPU), a w latach 1938–1939 Główny Zarząd Poprawczych Obozów Pracy i Osiedli Pracy NKWD ZSRR (z ros. Głównoje uprawlenije isprawitielno-trudowych łagieriej i trudowych posielenij NKWD SSSR);
 - łagier – z ros. oznacza obóz. Pojęcie „łagier” często używane jest jako synonim terminu GUŁag. Niekiedy spotyka się nieprawidłowe użycie definicji „GUŁag” w znaczeniu „łagier” (pojedynczy).

WARTO WIEDZIEĆ

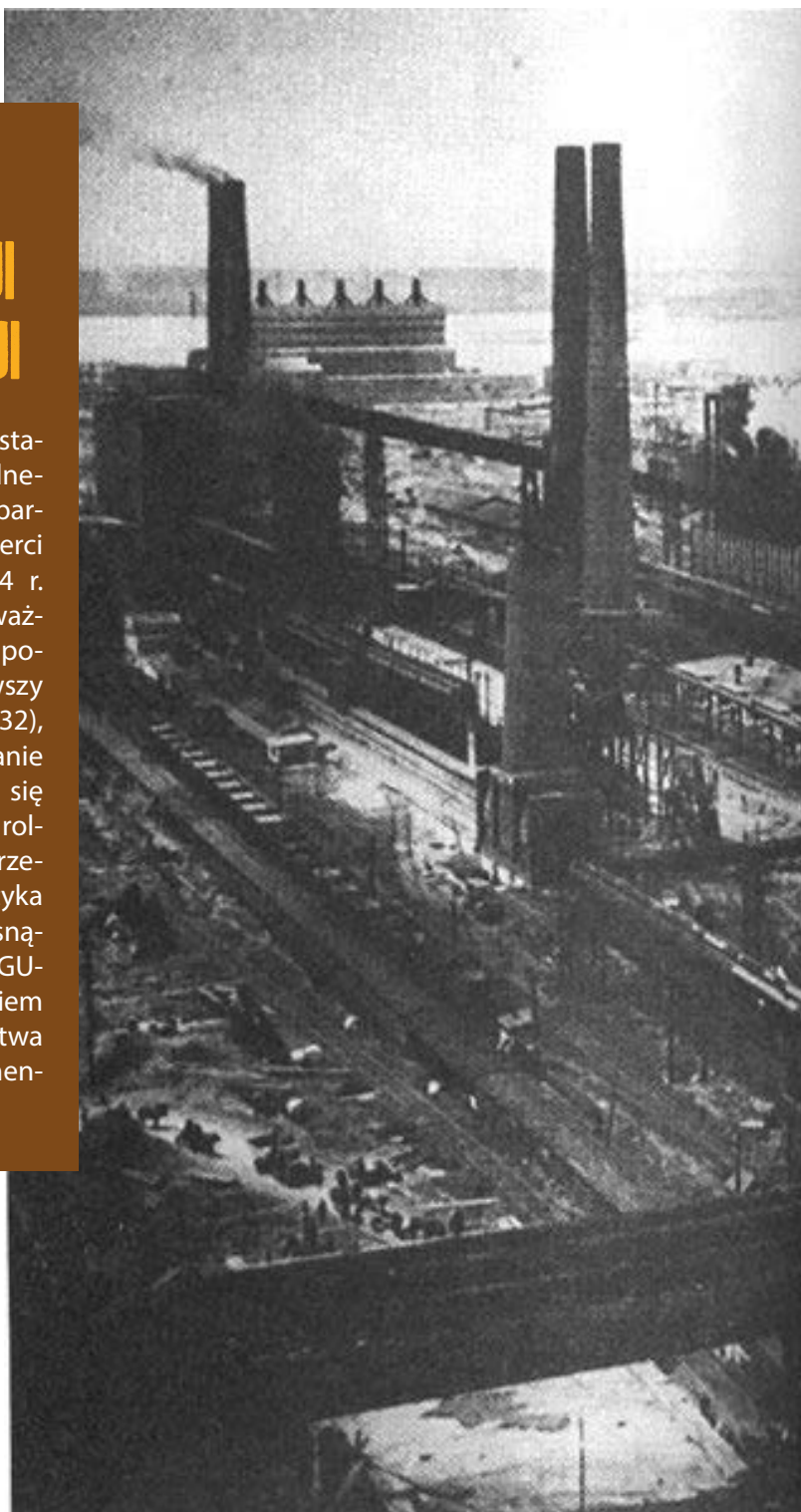
Gustaw Herling-Grudziński (1919–2000)

Polski pisarz, krytyk literacki, urodzony 20 maja 1919 r. w Kielcach. Studiował filologię polską na Uniwersytecie Warszawskim. Pisał do wielu czasopism, m.in.: „Ateneum”, „Pion”, „Nowy Wyraz”. Po wybuchu wojny w 1939 r. wraz z kolegami założył Polską Ludową Akcję Niepodległościową (PLAN), jedną z pierwszych organizacji konspiracyjnych, był jej szefem przez dwa miesiące. Następnie udał się do Lwowa i do Grodna, gdzie pracował w teatrze kukielkowym. W marcu 1940 r. próbując przedostać się na Litwę, został zatrzymany przez NKWD. Aresztowany, osadzony w więzieniu i skazany na 5 lat pobytu w łagrach. Trafił do obozu w Jercewie. Zwolniony 20 stycznia 1942 r., dostał się do armii gen. Andersa. Służył w 3. Karpackim Pułku Artylerii Lekkiej na stanowisku radiotelegrafisty II dywizjonu. Za walkę pod Monte Casino otrzymał Order Virtuti Militari. Po wojnie, w 1945 r. pozostał na emigracji. W 1951 r. w przekładzie angielskim ukazała się jego książka *Inny świat. Zapiski sowieckie*, w której opisuje wspomnienia ze swojego pobytu w obozie w Jercewie w latach 1940–1942. W Polsce książka została wydana po raz pierwszy w drugim obiegu przez Niezależną Oficynę Wydawniczą w 1980 r., a oficjalnie w 1989 r. przez wydawnictwo „Czytelnik”.

ŁAGRY W DOBIE INDUSTRIALIZACJI I KOLEKTYWIZACJI

W 1922 r. Józef Stalin objął stanowisko sekretarza generalnego Komitetu Centralnego partii komunistycznej. Po śmierci Włodzimierza Lenina w 1924 r. zapewniło mu to pozycję najważniejszej osoby w państwie. Zapożyczano wówczas pierwszy plan pięcioletni (1928–1932), wdrażając centralne planowanie w gospodarce. Rozpoczęła się przymusowa kolektywizacja rolnictwa i industrializacja (uprzemysłowienie). Forsowna polityka gospodarcza wpłynęła na rosnącą liczbę obozów i więźniów. GUŁag stał się nie tylko narzędziem terroru wobec społeczeństwa ZSRS, ale także istotnym elementem rozwoju gospodarczego.

► Na zdjęciu: zakłady metalurgiczne w Magnitogorsku, 1930 r. Fot. Wikimedia Commons/domena publiczna

Więźniowie łagrów kierowani byli do pracy przy wielkich inwestycjach gospodarczych. Dzięki taniej sile roboczej kraj szybko przekształcił się z państwa rolniczego w przemysłowo-rolnicze. Realizacja „wielkich planów gospodarczych” Stalina kosztowała życie milionów obywateli ZSRS.

◄ Na zdjęciu: więźniowie przy budowie Kanału Białomorskiego, 1932 r. Fot. Wikimedia Commons/domena publiczna

Zainicjowane przemiany gospodarcze ZSRS skupiały się przede wszystkim na przemyśle ciężkim – w tym wydobywczym i zbrojeniowym. Zmiany wymagały odpowiedniej technologii, dlatego inżynierów sprowadzano z zachodu Europy i USA. Wielu z nich w wyniku terroru i represji trafiło w tym okresie i w latach późniejszych do łagrów.

◄ Na zdjęciu: więźniowie pracujący w kopalni złota, Kołyma 1933 r. Fot. Wikimedia Commons/domena publiczna

Przymusowa kolektywizacja doprowadziła do całkowitego podporządkowania rolnictwa i ludności wiejskiej państwu. Zaczęło ono przejmować nadwyżki rolne i kontrolowało ich eksport, tworząc wielkie gospodarstwa rolne. Najbogatsi chłopcy, po konfiskacie majątków byli masowo zsyłani do łagrów. Konsekwencją takich poczynań władz stały się klęski głodu.

◄ Na zdjęciu: rodzina wypędzana z domu, lata 30. Fot. Wikimedia Commons/domena publiczna

STREFA EDUKACJI

ZWRÓĆ UWAGĘ NA:

► **osobę Józefa Stalina**, który naprawdę nazywał się Iosif Wissarionowicz Dżugaszwili (1878–1953). W 1922 r. objął on stanowisko sekretarza generalnego Rosyjskiej Partii Komunistycznej (bolszewików) – (RKP(b)). Funkcja miała charakter formalny, jednak Stalin umiejętnie wykorzystał ją do stopniowego powiększania zakresu władzy.

► **początki stalinowskiego terroru:**

- śmierć Lenina w 1924 r. i czas kiedy to Stalin wykorzystał OGPU do zastraszania rywali politycznych. Umiejętnie eliminował konkurentów, wykorzystując rezolucję, upoważniając Komitet Centralny do usunięcia z partii każdego, kogo uznał za zagrożenie dla jej jedności (tzw. wielka czystka). Od lat 30. Stalin w ZSRS sprawował już władzę dyktatorską;

► **przemiany gospodarcze epoki stalinowskiej** – pierwszy plan pięcioletni 1928–1932:

- przymusową kolektywizację rolnictwa, która polegała na pozbawianiu chłopów własności prywatnej i już we wstępnej fazie pociągnęła za sobą ofiary. Indywidualne gospodarstwa rolne zamieniane były w spółdzielnie rolnicze – kołchozy (z ros. kolektiwnoje chozajstwo – gospodarstwo wspólne) lub sowchozy (z ros. sowieckoje chozjastwo – gospodarstwo państwowe). Gospodarstwa zgrupowane w kołchozach, w odróżnieniu od sowchozów, formalnie wciąż należały do rolników, jednak przekazane były one wspólnocie spółdzielczej na bezterminowe użytkowanie;
- początkową fazę wywłaszczeń, która skupiła się na tzw. kułakach – bogatych właścicielach ziemskich, którzy w swoich gospodarstwach zatrudniali pracowników. Akcja rozkułaczania wsi odbywała się pod hasłem: „likwidacji kułactwa jako klasy” i miała ona masowy charakter. W przypadku szczególnie opornych rejonów Rosji i Ukrainy rozkułaczaniu poddawano niejednokrotnie wszystkie gospodarstwa we wsi;
- o plan pięcioletni zakładający szybki rozwój przemysłu. Rozpoczęto prace nad wielkimi inwestycjami, które miały przynieść szybką industrializację. Fundusze na ich realizację pozyskano z pożyczek otrzymanych od Nie-

miec i USA. Masowo zsyłani do łagrów obywatele ZSRS, zapewnili państwu tanią siłę roboczą. W ten sposób Stalin osiągnął zamierzony cel, budził on podziw wielu ludzi Zachodu, którzy byli zachwyceni statystykami wzrostu produkcji. Nie wiedzieli oni jednak jak postępowanie przywódcy ZSRS wpływało na życie codzienne społeczeństwa.

- **konstytucję „stalinowską” z 1936 r.** Formalnie gwarantowała ona wolności obywatelskie, ale w rzeczywistości obywatel był zdany na łaskę organów bezpieczeństwa i za jakiegokolwiek opór tracił wolność, a nawet życie. Sprzeczność pomiędzy deklarowanymi celami, a rzeczywistością była istotą systemu sowieckiego, którego nieodłącznym elementem były łagry.

WARTO WIEDZIEĆ

Stachanowcy

Określenie to wywodzi się od Aleksieja Stachanowa (1907–1977) górnika kopalni „Centralnaja-Irmino” w Kadijewce w Donbasie (Ukraina). Podczas pracy miał on przekroczyć normę wydobywania węgla o 1475 proc. Na jego wyniki tak naprawdę pracowało kilkoro górników, jednak wyczyn został bardzo nagłośniony przez media. Po pewnym czasie od jego nazwiska zaczęto nazywać innych przodowników pracy, czyli rekordzistów. Dla przodownika przewidywano nagrody w postaci mieszkania, czy też premii pieniężnej. Przemilczanymi konsekwencjami ruchu stachanowskiego było podnoszenie norm produkcyjnych dla wszystkich pracowników bez zwiększania wynagrodzeń za pracę.

FILAR SOWIECKIEJ GOSPODARKI

▲
Na zdjęciu: widok kopalni Szu-2, Workuta 1955 r. Fot. Ośrodek Karta

▲
Na zdjęciu: grupa mężczyzn w kufajkach i w uszankach w lesie Karaganda, 1957 r. Fot. Ośrodek Karta

►
Na zdjęciu: wycinka drzew na potrzeby budowy Kanału Białomorskiego, 1931–1933. Fot. Ośrodek Karta

STREFA EDUKACJI

ZWRÓĆ UWAGĘ NA:

► największe przedsięwzięcia gospodarki sowieckiej realizowane przez więźniów:

- **Kanał Białomorski**, łączący Morze Bałtyckie z Morzem Białym, budowany był w latach 1930–1933. Pełna nazwa szlaku wodnego z St. Petersburga do Biełomorska brzmi Bałtycko-Białomorska Droga Wodna. Nazwa Kanał Białomorski lub Biełomorkanał jest najczęściej używana w odniesieniu do jej północnego odcinka, łączącego jezioro Onega z Morzem Białym. Według Anne Applebaum przy budowie kanału pracowało ok. 170 tys. więźniów, z czego w czasie budowy zmarło ok. 25 tys. Liczba ta nie obejmuje jednak osób zwolnionych z uwagi na choroby lub wypadki, którzy wkrótce zmarli. Praca tysięcy więźniów nie przyniosła planowanych efektów. Kanał okazał się zbyt płytki (3,5 m głębokości), aby pływały po nim duże okręty wojenne. Z tego powodu używany był tylko do celów gospodarczych, głównie do spławu drewna.
- **Magistrała bajkalsko-amurska (BAM)**, która przechodzi przez wschodnią Syberię i rosyjski Daleki Wschód. Rozpoczyna się od miasta Tajszet, a kończy nad brzegiem Oceanu Spokojnego w mieście Sowieckaja Gawań. Zbudowana jako alternatywa kolei transsyberyjskiej z powodów strategicznych, szczególnie ze względu na bliskość granicy chińskiej. Budowana przez więźniów, utworzonego 10 listopada 1932 r. Bamłagu. W latach 30. został oddany odcinek od Tajszetu do Bracka. W literaturze przedmiotu podaje się, iż w latach 1933–1941 więźniowie zbudowali co najmniej (według niepełnych danych) 6,5 tys. km linii kolejowych. Było to jedno z największych przedsięwzięć GUŁagu. Na początku 1934 r. Bamłag liczył 62,1 tys. więźniów, a rok później już 153,5 tys. Stan z roku 1938 podaje się na 201 tys. W 1941 r. prace zostały zawieszone ze względu na wybuch wojny sowiecko-niemieckiej. Większość odcinka dalekowschodniego powstała w latach 1944–1946. Budowę całej magistrali ukończono w 2003 r.
- **połączenie kolejowe Kotłas-Workuta**. Od 1930 r. Kotłas stał się centrum przesyłowym wielkiej ilości zesłańców i więźniów, których stamtąd transportowano rzekami do łagrów w całym obwodzie archangielskim. Powstało 10 łagrów, głównie przesyłowych. Budowa linii kolejowej z Kotłas do Workuty rozpoczęła się w 1937 r. 10 maja 1938 r. został wydany rozkaz utrwalający trwałą strukturę organizacyjną obozów uchtyjsko-pe-

czorskich. Utworzono wówczas Północny Obóz Kolejowy zajmujący się budową kolei na odcinku Kołtas-Workuta. Wykorzystując więźniów GUŁagu wybudowano 496 km torów. W listopadzie 1940 r. z Uchty w kierunku Kołtasu wyruszył pierwszy pociąg. W grudniu tegoż roku rozpoczął się regularny ruch na trasie Kołtas-Koźwa. W grudniu 1941 r. została ukończona magistrała peczorska łącząca Workutę z Leningradem i siecią kolejową ZSRS.

- **Obóz Północno-Wschodni (Kołyma).** Kołyma jest nazwą umowną stosowaną od lat 20. XX w. Właśnie w tym okresie odkryto duże złoża złota w dorzeczu rzeki Kołymy. Tzw. obozy kołymskie, wchodziły w skład Siewwostłagu (Północno-Wschodnich Poprawczych Obozów Pracy), które zostały utworzone w 1932 r., w celu wydobywania na niezaludnionym terenie dużych zasobów złóż naturalnych: złota, ołowiu, uranu, węgla, platyny, cyny i ropy naftowej. Śmiertelność w obozach Kołymy była bardzo wysoka. Według badań Tomasza Kiznego, powołującego się na dokumenty wydziału ewidencyjno-rozdzielczego GUŁagu, w latach 1932–1954 przeszło przez nie 860 tys. więźniów, z czego zmarło 120 tys. Należy jednak pamiętać, że liczba ofiar jest znacznie większa. Statystyki bowiem nie obejmują tych osób, które poniosły śmierć w czasie transportu i na tzw. wiecznej zsyłce po zwolnieniu z obozów.
- **Obóz Karagandyjski (Karłag),** który funkcjonował niedaleko Karagandy. Założony w 1930 r., był jednym z największych obozów pracy w dawnym ZSRS. Osadzonych w Karłagu zmuszano do niewolniczej pracy w rolnictwie. Obóz rozciągał się na przestrzeni blisko 1,8 mln ha. W latach 30. Karłag dysponował powierzchnią uprawną 30 tys. ha. Obóz Karagandyjski miał stanowić bazę żywieniową dla przemysłu węglowego i stalowego ZSRS, w szczególności dla Karagandyjskiego Zagłębia Węglowego oraz hut miedzi w Żezkazganie i Bałchaszu.
- **Obóz Ustwymski (Ustwymłag).** Rejon ustwymski początkowo wchodził w skład obozów rejonu uchtyjsko-peczorskiego. 10 maja 1938 r. został wydany rozkaz zmieniający strukturę organizacyjną obozów. W wyniku nowego podziału utworzono Ustwymłag, zajmujący się robotami leśnymi. Trzeba wyraźnie podkreślić, iż w latach 30. gospodarka leśna znajdowała się na dalszym planie działalności GUŁagu, mimo to prowadzona była w 6 obozach. Do jednych z większych należał także Swirląg (okolice rzeki Świr, obwód leningradzki). Cechą szczególną leśnej gospodarki obozowej było prowadzenie prac przez cały rok.
- **Obóz Uchtyjsko-Iżemski (Uchtizymłag).** Rejon uchtyjski początkowo wchodził w skład obozów rejonu uchtyjsko-peczorskiego. 10 maja 1938 r. został wydany rozkaz zmieniający strukturę organizacyjną obozów. W wyniku nowego podziału utworzono Uchtizymłag. Kompleks obozowy zajmował się głównie wydobyciem surowców takich jak: ropa naftowa, gaz ziemny czy rad.

- **Obóz Workucki (Workutłag).** Workuta pochodzi od nazwy miejscowej rzeki. W 1936 r. została tam założona osada górnicza. Workucki Obóz Pracy Poprawczej Workutłag został wydzielony w 1938 r. z istniejącego wcześniej Uchtpeczłagu. Przez dwadzieścia pięć lat (1931–1956) więźniowie i zesłańcy Workuty od podstaw budowali w tundrze jedno z największych zagłębi węglowych w ZSRS: dwadzieścia dwie kopalnie węgla, infrastrukturę przemysłową, elektrownie, drogi, linie kolejowe, miasto Workutę i aglomerację piętnastu osiedli górniczych.

WARTO WIEDZIEĆ

Kombinat Norylski

Jeden z największych kompleksów obozowych powstał w okolicach Norylska i wiązał się z eksplantacją złóż niklu. W latach 30. decyzją Biura Politycznego przystąpiono do forsownej budowy przemysłu niklowego i utworzono obozowy kompleks – Norillag. Liczebność więźniów Norillagu w 1936 r. wynosiła 1251 osób, natomiast już w 1941 r. liczba ta wzrosła do 20 535. W kombinacie norylskim ogromne znaczenie oprócz wydobycia niklu miały także inne surowce, jak: platyna, miedź czy kobalt. Położenie Norylska miało dla więźniów ogromne znaczenie, było to bowiem największe miasto wysunięte najdalej na północ naszej półkuli i znajdujące się na obszarze panowania wiecznej zmarzliny. Zimą pogrążone było w całkowitych ciemnościach nocy polarnej, ściśnięte 50-stopniowym mrozem i zasypane kilkumetrowymi zaspami stanowiło prawdziwe wyzwanie dla zesłanych tam więźniów.

WIELKI TERROR

Wielki terror był szeregiem masowych represji stosowanych wobec społeczeństwa ZSRS przez NKWD. W latach 1936–1938 w efekcie zaplanowanych działań zamordowano miliony niewinnych ludzi. Prześladowania dotknęły także bolszewickie elity, urzędników, dowódców wojskowych. Łagry stały się miejscem zsyłek osób uznanych za wrogów nowego „stalinowskiego państwa”.

Na zdjęciu: funkcjonariusze NKWD, lata 30. Fot. Domena publiczna

Stalin w wyniku wielkiej czystki w latach 30. sprawował już pełnię władzy w ZSRS. Wszystkie dziedziny życia w państwie podlegały kontroli partii. W okresie wielkiego terroru aresztowano blisko 7 mln ludzi, a 1,7 mln skazano na śmierć.

Na zdjęciu: plakat propagandowy przedstawiający Stalina jako ukochanego przywódcę narodu. Fot. Domena publiczna

Kolektywizacja rolnictwa doprowadziła do spadku produkcji rolnej. W miastach wprowadzono reglamentację żywności. W gospodarstwach chłopskich poszukiwano płodów rolnych, a osoby je ukrywające rozstrzeliwano na miejscu.

Na zdjęciu: poszukiwanie ziarna na podwórku chłopskiej zagrody, obwód doniecki, 1930–1934. Fot. Wikimedia Commons/domena publiczna

Stalinowskie represje dotyczyły także inne narody zamieszkujące ZSRS. W wyniku masowego wywożenia zboża z terenów Ukrainy władze sowieckie doprowadziły do tzw. Wielkiego Głodu, który przyczynił się do śmierci (według szacunków) od 3 do 7 mln ludzi.

Na zdjęciu: ulica w Charkowie, 1932 r. – przechodnie obojętnie mijali zmarłych z głodu ludzi. Fot. Wikimedia Commons/domena publiczna

STREFA EDUKACJI

ZWRÓĆ UWAGĘ NA:

► **terror państwowy**, który pod rządami komunistów przybrał formę masowych represji, a brutalność władzy stała się codziennością. Do podtrzymywania terroru służyła policja polityczna. W 1934 r. aparat represji został rozbudowany, a policję włączono do Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych – NKWD, któremu podlegał dotychczasowy zakres obowiązków OGPU – (Zjednoczonemu Państwowemu Zarządowi Politycznemu). Rozpoczęły się masowe ludobójcze czystki, których ofiarami padały całe grupy społeczne i narodowościowe. Sygnałem do rozpętania tzw. wielkiej czystki było zabójstwo Siergieja Kirowa (grudzień 1934 r.), który uznawany był za potencjalnego rywala Stalina. Apogeum prześladowań przypadło na lata 1936–1938, wówczas dotknęły one także bolszewickie elity, urzędników, dowódców wojskowych. Ponadto wśród zesłańców do łagrów znaleźli się komuniści zagraniczni, którzy w tym czasie przebywali na terytorium ZSRS, liczni uczeni, konstruktorzy, inżynierowie, wynalazcy, literaci i artyści.

► **kult jednostki**, który stał się idealnym narzędziem, w prowadzonej przez Stalina, walki o władzę. Wprowadził on państwowy kult Lenina. Wówczas przemianowano Piotrogród na Leningrad. Imieniem „wodza rewolucji” zaczęto nazywać: ulice, zakłady przemysłowe, najbardziej prestiżowe organizacje i instytucje. Stopniowo zaczął uwidaczniać się także kult Stalina. Bardzo wcześnie, bo już w 1924 r. miasto Juzow na Ukrainie zostało przemianowane na Stalino (ob. Donieck), a w 1925 r. nadwołżański Carycyn otrzymał nazwę Stalingrad. W 1929 r. w 50. rocznicę urodzin Stalina, kult jego osoby miał już wymiar publiczny.

► **Wielki Głód**, który nazywany jest także w języku ukraińskim Hołodomorem. Wywołana sztucznie przez władze sowieckie klęska głodu na Ukrainie w latach 1932–1933. Polityka władz komunistycznych była odpowiedzią na

masowy sprzeciw wsi ukraińskiej przeciw kolektywizacji rolnictwa. Wprowadzono obowiązkowe, nieodpłatne dostawy produktów rolnych, których wymiar znacząco przekraczał możliwości produkcyjne wsi. Czasem jedyną szansą dla chłopów ukraińskich zdobycia pożywienia była kradzież jedzenia z pól kołchozowych. By chronić mienie ZSRS Stalin, kazał opracować dekret *O ochronie mienia przedsiębiorstw państwowych, kołchozów, spółdzielni oraz wzmocnieniu własności społecznej*. Został on opublikowany 7 sierpnia 1932 r. Przewidywał karę śmierci lub 10 lat łagru dla tych, którzy zerwali 5 kłosów zboża. Skazani nie mogli liczyć na amnestię. Według *Czarnej księgi komunizmu*, w ciągu półtora roku skazano 125 tys. osób. Rozporządzenia wymuszane były siłą i terrorem, często przy użyciu wojska. Klęska głodu dotknęła w szczególności terytorium ówczesnej Ukraińskiej SRR (dzisiejsza Ukraina wschodnia i centralna) i przyczyniła się do śmierci (według szacunków) od 3 do 7 mln ludzi.

► **sowiecki totalitaryzm:**

- Rosję sowiecką, która była pierwszym totalitarnym państwem w historii (choć sam termin „totalitaryzm” został użyty dopiero w 1923 r. w odniesieniu do rządów Mussoliniego);
- pojęcie „totalitaryzm” (z łac. *totalis* – cały, całkowity). Rodzaj rządów, który opiera się na ideologii, a państwo stara się w pełni kontrolować społeczeństwo oraz wszystkie aspekty życia publicznego i prywatnego;
- cechy państwa totalitarnego: monopartyjność, militarizm (polityka popierania rozwoju zbrojeń, przygotowań do wojny), tworzenie organizacji militarynych i paramilitarynych, kult przywódcy, rozwinięty system denuncjacji (donosicielstwa) – który urastał do rangi państwowego obowiązku, terror oraz zastraszanie społeczeństwa, całkowita kontrola życia, brutalne tępienie wszelkich przejawów niezależności, rozwinięty

system penitencjarny, represyjność prawa, cenzura, funkcjonująca policja polityczna, często też w państwach totalitarnych pojawiała się definicja „wroga państwa/ludu”, była ona bardzo płynna;

- położenie obywatela ZSRS, który nieustannie czuł strach. Mógł być w każdej chwili aresztowany i zostać uznany za „wroga ludu”. Przed takim losem nie chroniła go ani przynależność organizacyjna, ani społeczna czy też sprawowana funkcja w państwie. Uruchomiona przez Stalina machina terroru dotykała zwykłych obywateli, jak i elity państwowe. I tak na przykład dwóch pierwszych szefów NKWD: Gienrich Jagoda i Nikołaj Jeżow skazano na śmierć. Nieustanny lęk i poczucie niepewności wzmagane były upowszechnieniem się donosicielstwa oraz **relatywizmu moralnego**, który oznaczał, że coś co wczoraj uznane było za słuszne jutro mogło być niewłaściwe i okazywało się zdradą państwa. System edukacji i wzorowa propaganda miały ukształtować **homo sovieticus** – człowieka radzieckiego, jednostkę zasad moralnych, posłuszną wobec partii i całkowicie oddaną państwu. W ZSRS perfekcyjnie funkcjonowała propaganda, która miała celowo ukształtować określone poglądy i zachowania w społeczeństwie.
- stosunek do religii w państwie sowieckim, która była niszczone poprzez wprowadzanie ateizmu państwowego, przejawiającego się czynną i brutalną wrogością wobec instytucji religijnych, ich przywódców i wyznawców.

WARTO WIEDZIEĆ

Wzór dla dzieci w ZSRS

Wzorcem dla dzieci i młodzieży w ZSRS został, wykreowany przez władze, chłopiec **Pawlik Morozow (1918–1932)**, który w oficjalnej wersji przedstawionej przez propagandę miał donieść władzom na swojego ojca – kułaka, który rzekomo ukrywał zboże przed władzami. Z tego powodu jego dziadek miał zamordować Pawlika i jego młodszego brata. Przykład Morozowa pokazuje cel stalinowskiej propagandy – krzewienie postawy donosicielstwa i niszczenie więzi rodzinnych. Idealizacja postawy chłopca miała pokazywać, że nowy obywatel sowiecki zawsze stawia dobro państwa nad dobro rodzinne. Pawlik Morozow został wyniesiony przez sowiecką władzę jako wzór dla dzieci z ZSRS. Jego historia pojawiała się w podręcznikach, pisano o nim sztuki, poematy, pieśni. Wizerunek chłopca uwieczniono na znaczkach pocztowych i etykietach pudełek od zapalek. Niektórzy badacze uważają, że cała historia i zabójstwo chłopców miały wyłącznie charakter rodzinnej tragedii. Są to jednak spekulacje nie poparte jak dotąd dowodami, zresztą podobnie, jak i wersja oficjalnej propagandy.

▲
Na zdjęciu: funkcjonariusz NKWD
z oddziału egzekucyjnego, lata 30.
Fot. Domena publiczna

ZGINĘLI BO BYLI POLAKAMI – "OPERACJA POLSKA"

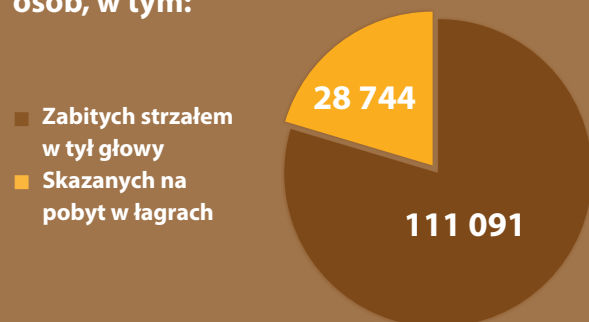
W okresie Wielkiego Terroru NKWD przeprowadziło również akcje wymierzone w poszczególne grupy narodowościowe ZSRS. W ramach tzw. „operacji polskiej” pod pretekstem likwidowania i skazywania osób za przynależność do nieistniejącej Polskiej Organizacji Wojskowej, Sowietci rozpoczęli masową eksterminację polskiej ludności, zamieszkującej dawne ziemie wschodnie I Rzeczypospolitej.

„Operacja polska” to jedna z wielu zbrodni NKWD o podłożu narodowościowym, która była wymierzana także w inne nacje m.in. w Ukraińców i Białorusinów.

Na zdjęciu: jedna z ofiar mordu w Winnicy
z okresu Wielkiego Terroru 1937–1938,
podczas ekshumacji 1943 r. Fot. Domena
publiczna

Według ustaleń rosyjskiego „Memoriału”
represje objęły co najmniej 139835
osób, w tym:

Źródło: Bartłomiej Nowak, *Operacja polska NKWD (1937–1938)*, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/29164,Operacja-polska-NKWD-1937-38.html>, dostęp sierpień 2020.

STREFA EDUKACJI

ZWRÓĆ UWAGĘ NA:

► przyczyny „operacji polskiej”:

- nieudane próby „zaszczepienia komunizmu ludności polskiej”. Utworzono polskie rejony autonomiczne. Pierwszy na terenach tzw. Marchlewszczyzny (na sowieckiej Ukrainie był to Polski Rejon Narodowy im. Juliana Marchlewskiego) oraz drugi na Dzierżyńszczyźnie (na sowieckiej Białorusi – Polski Rejon Narodowy im. Feliksa Dzierżyńskiego). Najważniejszym narzędziem sowietyzacji stało się szkolnictwo w języku narodowym, które miało przyciągnąć ludność pamiętającą ograniczenia carskie i wychować nowe komunistyczne pokolenie. Próby tzw. „polskiego eksperymentu” zakończyły się całkowitą klęską;
- bunt przeciwko kolektywizacji, Polacy bowiem stawili znaczący opór w kwestii kolektywizacji. W pierwszej fazie na Marchlewszczyźnie w latach 1929–1930 władze sowieckie w tej kwestii poniosły całkowitą klęskę. Do lipca 1931 r. udało się zapisać do kołchozu zaledwie 7,2 proc. Polaków, podczas gdy średnia na Ukrainie wyniosła 61,5 proc. Mimo to, kolektywizacji na Ukrainie także nie udało się zakończyć zgodnie z zakładanym planem w 1932 r., dlatego aby złamać opór Ukraińców i Polaków wywołano Wielki Głód;
- sytuację międzynarodową – w Niemczech do władzy dochodzi Adolf Hitler (1933 r.), zerwał on współpracę polityczną z ZSRS. Polacy podpisali deklarację z Niemcami o niestosowaniu przemocy 26 stycznia 1934 r. (należy przypomnieć, że władze polskie deklarację z Niemcami z 1934 r., jak i porozumienie o nieagresji z 1932 r. z ZSRS traktowały jako realizację tzw. polityki równowagi). Władze ZSRS widziały zatem w mniejszościach polskich i niemieckich mieszkających na terytorium ZSRS zagrożenie wewnętrzne.;
- POW – Polską Organizację Wojskową, której rzekome istnienie na terenach ukraińskich i białoruskich miało scalać polską ludność przeciwko władzy komunistycznej. Wątek POW stał się przyczyną pierwszych represji skierowanych w członków Komunistycznej Partii Polski (KPP). Nieistniejący polskiego spisek, władze sowieckie wykorzystały do rozpoczęcia masowych aresztowań Polaków.

► **Rozkaz NKWD Nr 00485**, który został podpisany przez Nikołaja Jeżowa, szefa NKWD, 11 sierpnia 1937 r. W rozkazie wymieniono sześć kategorii ofiar, co tak naprawdę pozwalało objąć restrykcjami całe społeczeństwo polskie zamieszkujące na terytorium ZSRS, a wśród nich znaleźli się:

- „aktywni członkowie POW”, ujawnieni w trakcie śledztwa,
- „jeńcy wojenni z armii polskiej”,
- „zbiegowie z Polski”,
- „emigranci polityczni”,
- „byli członkowie (...) antysowieckich partii politycznych”
- „najaktywniejsza część miejscowych elementów antysowieckich i nacjonalistycznych z polskich rejonów”.

► **na inne „operacje narodowościowe”** Wielkiego Terroru, na przykład po podpisaniu rozkazu NKWD nr 00439 z 25 lipca 1937 r. rozpoczęła się „operacja niemiecka”.

► **ofiary „operacji polskiej”:**

- tzw. pierwszą fazę, trwającą od sierpnia do października 1937 r., w której skoncentrowano się na osobach zarejestrowanych już w kartotekach NKWD, pełniących różne funkcje w strukturach partyjnych, państwowych, w Armii Czerwonej, zakładach przemysłowych. Wśród nich byli członkowie Komunistycznej Partii Polskiej, którzy zdominowali większość instytucji w polskiej autonomii ZSRS (polskie rejony likwidowano już na rozkaz Stalina od 1934 r.) – stanowili ono ok. 5-8 proc. ofiar „operacji polskiej”;
- drugą fazę, która przeprowadzana była od jesieni 1937 r. Podczas jej trwania dokonywano aresztowań pozostałych Polaków;
- fazę trzecią trwającą od stycznia 1938 r., w której represje spadły na osoby niebędące etnicznymi Polakami, ale zostały do tej kategorii zakwalifikowane. Byli to głównie emigranci z Polski, a wśród nich przeważali Żydzi, Białorusini i Ukraińcy, ale byli także Polacy.

► **terytoria objęte „operacją polską”:**

- Sowiecką Ukrainę;
- Sowiecką Białoruś;
- Moskwę i Leningrad;
- Syberię i Kaukaz (odsetek Polaków rozstrzelanych na ogromnych obszarach Syberii, szczególnie Zachodniej, które były zamieszkiwane przez potomków polskich zesłańców lub osadników należał do najwyższych – badacze podają 85-90 proc. aresztowanych).

► **liczbę ofiar przeprowadzonych „operacji narodowościowych”**, które to stanowiły największą liczbę wszystkich ofiar w czasie trwania Wielkiego Terroru. Oblicza się, że od sierpnia 1937 r. do listopada 1938 r. aresztowano około 350 tys. osób, a co najmniej 250 tys. z nich zamordowano. Liczba represjonowanych podczas „operacji polskiej” przewyższała sumę ofiar innych „operacji narodowościowych”. Wśród wszystkich aresztowanych Polaków, aż 80 proc. z nich skazana była na śmierć.

► **zakończenie „operacji polskiej”**, które nastąpiło wraz z decyzją Biura Politycznego WKP(b) z 17 listopada 1938 r. o oficjalnym zakończeniu Wielkiego Terroru. Wynikało to ze względów praktycznych, bowiem masowe represje doprowadziły do dezorganizacji życia społecznego i ekonomicznego. Zamordowane osoby zastępowały na stanowiskach młode niedoświadczone, następował stopniowy paraliż gospodarki, komunikacji i administracji. W obliczu zbliżającej się wojny Armia Czerwona pozbawiona została korpusu oficerskiego i kompetentnej kadry dowódczej. Liczba aresztowanych była tak duża, że łagry nie były w stanie przyjmować napływu więźniów.

WARTO WIEDZIEĆ

Mord w Winnicy

Dokonany przez NKWD w Ukraińskiej SRR w latach 1937–1938.

Masowe groby zostały ujawnione w 1943 r. przez Niemców.

W wyniku przeprowadzonych ekshumacji odkryto 9432 ciała, w tym 169 kobiecych. Według badaczy większość zamordowanych stanowili Ukraińcy, jednak wśród nich znajdowali się także Rosjanie i Polacy. Ofiary mordowane były strzałem w tył głowy na terenie miejscowego więzienia NKWD. Według niemieckich raportów do większości ofiar strzelano dwa, do 78 trzy, a do dwóch cztery razy.

Powyższy bilans ukazuje okrucieństwo popełnionej zbrodni.

"INNY ŚWIAT" – ŻYCIE OBOZOWE

Warunki życia i pracy w łagrach zależały od umiejscowienia obozu, otrzymanego przez więźnia wyroku oraz reżimu (normy regulujące funkcjonowanie), który w nim obowiązywał. W ośrodkach położonych na dalekiej północy panowały ciężkie warunki bytowe. Pogoda nigdzie nie sprzyjała więźniom. W łagrach na południu były bardzo mroźne zimy i upalne lata. Bez względu na lokalizację, w każdym obozie dzielono więźniów (zeków) według kategorii: wyroku, zawodu i „trudospособności” – zdolności do pracy.

▲ Na zdjęciu: panorama budowy Kanału Białomorskiego, 1931–1933 r.
Fot. Domena publiczna

Charakter popełnionego przestępstwa klasyfikował zeków na: „biezprioroznych” – przestępców pospolitych, „urków” – przestępców kryminalnych (recydywistów), sprawujących nieformalną władzę w obozach oraz „bieszczuków” – więźniów politycznych. Na podstawie fałszywych dowodów i oskarżeń wydawano wyroki, które mogły zostać wydłużone w każdej chwili.

Na zdjęciu: więźniowie łagrów w latach 1936–1937. Fot. Wikimedia Commons/
domena publiczna

Baraki w obozach zbudowane były z drzewa. Przez środek baraku biegł korytarz, zaś po bokach znajdowały się cele, bo tak można nazywać te pomieszczenia. W pomieszczeniach były dwu-, trzypiętrowe prycze bez żadnej pościeli, wyoszczone okrągłymi żer-

dziami. Naszą pościelą była noszona odzież, stara i połatana (...) – relacja Bronisława Radomskiego [w:] Koły-
ma. Polacy w sowieckich łagrach. Bez komentarza. Wspomnienia i dokumenty, red. Sebastian Warlikowski, Warszawa 2019.

▲ Na zdjęciu: rekonstrukcja typowego baraku mieszkalnego w łagrze, sierpień 2011 r. Fot. Marcin Szala/Wikimedia Commons/CC BY-SA 3.0

STREFA EDUKACJI

ZWRÓĆ UWAGĘ NA:

► **aresztowanie i transport więźniów do obozu.** Sam areszt, śledztwo oraz przesłuchania były swojego rodzaju „inicjacją” wstąpienia do „innego świata”. Następnie miał miejsce transport więźniów do obozów, który najczęściej odbywał się etapami i trwał około miesiąca, a czasem dłużej. Z więzienia aresztowanych przewożono zazwyczaj ciężarówkami na najbliższy dworzec kolejowy, gdzie umieszczano ich w wagonach bydlęcych. Ludzie stłoczeni znajdowali się w dobrze zabezpieczonych przed ucieczką pociągach. Wiele osób nie dożywało końca „podróży”. Po przyjeździe do stacji głównej, więźniów dzielono i przewożono ponownie ciężarówkami do poszczególnych obozów.

► **położenie obozów i warunki klimatyczne.** Najwięcej łagrów utworzono na północy Rosji, często poza kołem podbiegunowym. Na tych terenach panowała tzw. wieczna zima (przez 9 miesięcy), a temperatury wahały się od minus 30°C do minus 60 °C. Na Kołymie zimą występowały bardzo silne wiatry, a temperatura spadała do minus 70°C. Lato trwało krótko, wówczas więźniów gnębiły chmury komarów i muszek. Obozy znajdowały się także południu ZSRS, gdzie klimat nie był wcale bardziej łagodny. Występowały tam bardzo mroźne zimy i upalne lata (Kazachstan – w lato temperatury osiągały plus 40°C, a zimą do minus 45°C. Ponadto pojawiały się duże amplitudy temperatur między dniem, a nocą).

► **organizację przestrzeni obozowej – strefę więzienną punktu obozowego (zonę),** wytyczano na planie prostokąta, otaczając ją drutem kolczastym. Niektórych z punktów obozowych nie grodzono, bowiem znajdowały się w dużych odległościach od najbliższych wsi, a warunki klimatyczne stanowiły swoiste zabezpieczenie przed ewentualnymi ucieczkami więźniów. Do zony prowadziła przylegająca brama, niekiedy podwójna z wartownią. Punkt obozowy otoczony był wieżyczkami strażniczymi. Na zonę mogły składać się następujące elementy zabudowy:

- **plac apelowy** – część zony, która pozostawała bez zabudowań. Na placu apelowym odbywały się zbiórki przed wymarszem do pracy i po jej zakończeniu;

▲ Na zdjęciu: *karcer w obozie w Workucie, 1945 r.* Fot. Rosyjskie Archiwum Państwowe/domena publiczna

Za próbę ucieczki czy też odmówienie wykonywania pracy, więźniów osadzano w karcerze, gdzie podlegali pełnej izolacji. Skazani umierali z głodu, odmrożeń i chorób.

- **łaźnia i pralnia** – pluskwy i wszy były wszechobecne w codzienności obozowej. Kąpiel w łaźni miała stanowić podstawowy zabieg higieniczny więźniów, a ubrania miały być oddawane do dezynfekcji. W rzeczywistości w wielu punktach obozowych łaźni w ogóle nie było. Warunki pogodowe oraz brak środków czystości powodowały, iż w praktyce kąpano się raz na 3-4 tygodnie;
- **baraki;**
- **karczer** – więzienie. Za próbę ucieczki czy też odmówienie wykonywania pracy, więźniów osadzano w karczerze, gdzie podlegali pełnej izolacji. Skazani umierali z głodu, odmrożeń i chorób;
- **stołówka, kuchnia;**
- **szpital obozowy/lazaret** – w prowizorycznych szpitalach obozowych brakowało leków, czystej pościeli, łóżek. Osoby, które przeżyły obozy sowieckie relacjonowały, że ciężko chorzy, którzy trafiali do szpitala obozowego, w rzeczywistości czekali tam na śmierć;
- **obozowe warsztaty rzemieślnicze** – czasami w obozach znajdowały się warsztaty, w których na zasadzie przywileju pozwalano mieszkać niektórym więźniom-fachowcom;

Poza zoną, znajdował się budynek, w którym kwaterowała straż i administracja obozu.

► **reżim obozowy**, który zróżnicowano w stosunku do poszczególnych kategorii więźniów i ustalono odmienny zakres poruszania się w przestrzeni obozowej:

- reżim wstępny – więźniowie musieli mieszkać w wyodrębnionych pomieszczeniach i nie mogli ich opuszczać bez zezwolenia;
- reżim złagodzony – więźniowie mogli zamieszkiwać w pomieszczeniach przedsiębiorstw, na rzecz których pracowali, a więc poza strefą obozową;
- reżim ulgowy – więźniowie (z wyjątkiem tych pochodzących z warstw niepracujących oraz skazanych za przestępstwa kontrrewolucyjne) mogli wychodzić poza granice obozu.

W niektórych obozach władze zarządzały tzw. reżim zaostrzony, gdzie grupy więźniów były całkowicie odizolowane, a ich baraki zamykano na noc. W masowym wymiarze ograniczenia swobody poruszania się po zonie wprowadzono w kwietniu 1943 r. wraz z uruchomieniem obozów dla **katortników** (katorga – w rozumieniu historycznym oznaczała przymusowe roboty w carskiej Rosji, w rozumieniu potocznym oznacza ciężką pracę fizyczną). Od 1948 r. stosowano powyższe ograniczenia także w tworzonych obozach specjalnych.

WARTO WIEDZIEĆ

„Kultura” w obozie

Wydawać by się mogło, że w obozie sowieckim nie było miejsca na aktywność artystyczną, a jednak miała ona miejsce zarówno w konspiracji, jak i oficjalnie. Szczególnego znaczenia w obozie nabrał teatr. Najwięcej przekazów odnośnie teatru obozowego pojawia się w odniesieniu do Sołowieckiego Obozu Specjalnego Przeznaczenia (SŁON). Powstał on 1923 r. i więźniowie początkowo przygotowywali spektakle niezależnie od swoich obowiązków, z czasem artyści otrzymali oddzielne pomieszczenie oraz mogli tworzyć dekoracje i kostiumy. Repertuar był zróżnicowany, od komedii i skeczów po poważne dramaty (Borys Godunow Aleksandra Puszkina czy Maskarada Michaiła Lermontowa). W obozach niejednokrotnie organizowane były zespoły muzyczne (symfoniczne, dęte, ludowe). Więźniowie, którzy potrafili zapewnić „rozrywkę” administracji obozowej mogli liczyć na lepsze „warunki obozowe” (pomieszczenia mieszkalne, wyżywienie czy też zwolnienie z części obowiązków).

"KTO NIE PRACUJE, TEN NIE JE"

Harmonogram dnia w łagrze był ściśle określony. Po śniadaniu i porannym apelu, rozpoczynała się procedura przydziału więźniów do brygad. W równych kolumnach pod czujnym okiem strażników udawali się do pracy na 11-12 godzin. Po powrocie osadzeni otrzymywali kolację i zaczynał się apel wieczorny, po którym zekowie rozchodzili się do baraków.

Zek, który był zatrudniony w brygadzie płuczącej rudę na Kołymie musiał „przerobić” 150 tacek dziennie. Ci którzy nie wykonali normy do końca dnia roboczego, pracowali do skutku po godzinach, a rano znów rozpoczynali kolejny dzień pracy.

Na zdjęciu: więźniowie płuczący złoto w butarze, Kołyma, ZSRS 1938 r.
Fot. Ośrodek Karta

Na zdjęciu: więźniowie przy budowie Kanału Białomorskiego, 1931–1933.
Fot. Wikimedia Commons/domena publiczna

W czasie marszu do pracy nie można było rozmawiać ani śmiać się, bo za to kazano nam przez pewien czas leżeć na śniegu (...). Chodziliśmy pieszo z 8 km na mrozie minus 50 stopni Celsjusza i w śniegu. (...) Praca odbywała się pod okiem strażników, a były to potwory nie ludzie (...) Praca w lesie była bardzo ciężka, drzewo nosiliśmy na plecach, a przepocone ubranie natychmiast sztywniało od mrozu. – relacja Leonardy Obuchowskiej [w:] Kołyma. Polacy w sowieckich łagrach. Bez komentarza. Wspomnienia i dokumenty, red. Sebastian Warlikowski, Warszawa 2019.

Na zdjęciu: grupa kobiet pracujących przy wyrębie lasu. Na odwrocie podpis Pamiątka z Uralu, okolice Swierdłowska 22.11.1940 r. Fot. Ośrodek Karta

W obozach panowała zasada „Kto nie pracuje, ten nie je”. Pełną porcję (ok. 800 g czarnego chleba i zupę) otrzymywali więźniowie, którzy wyrobili tzw. normę pracy. Jeśli norma nie została wypracowana, racja żywnościowa zmniejszała się o połowę.

Problemy w łagrach występowały także przy rozdzielaniu żywności. Często posiłki wydawane były w jednym okienku dla ponad 700 więźniów.

Na zdjęciu: okno w łagrowej kuchni, Kanał Białomorski 1931–1933, Fot. Wikimedia Commons/domena publiczna

STREFA EDUKACJI

ZWRÓĆ UWAGĘ NA:

► **znaczenie pracy w sowieckich łagrach**, która była podstawową funkcją większości obozów sowieckich. To praca determinowała organizację życia codziennego w obozie;

► **charakter i rodzaj pracy** zależał od rodzaju obozu oraz długości kary, jaką otrzymywał zek. Więźniowie z niższą karą otrzymywali zadania łatwiejsze – nie była to ciężka praca fizyczna jak w przypadku skazańców z dłuższymi wyrokami. Działalność GUŁagu była bardzo zróżnicowana. Więźniowie pracowali:

- przy wydobywaniu surowców (złoto, uran, ropa naftowa, węgiel, wyrąb drewna, wydobywanie torfu);
- przy budowie infrastruktury (drogi, koleje, kanały, zakłady zbrojeniowe, zakłady przemysłowe, fabryki);
- w rolnictwie (uprawa ziemi, hodowla, zbieractwo, ogrodnictwo);
- w gałęzi produkcyjnej (produkcja: konserw rybnych, sprzętu wojskowego, części samochodowych, zamków do drzwi, guzików, drewnianych mebli, wyrobów tekstylnych, zabawek).

► **przydział do pracy**, o którym decydowało w dużej mierze szczęście (np. przydział do pracy w kuchni). Zdecydowaną większość zeków kierowano na tzw. roboty ogólne – ciężkie prace fizyczne. Więźniowie w obozach byli dzieleni na brygady, zespoły liczące od 4 do 400 osób, w których razem pracowali i na ogół spali w tych samych barakach. Każda brygada była kierowana przez brygadzystę – był to zaufany więzień, który w hierarchii obozowej miał wysoką pozycję. Przydzielał zadania robotnikom, nadzorował ich pracę i odpowiadał za wykonanie przez nich norm produkcyjnych.

► **normy żywieniowe**, które na przestrzeni wielu lat zmieniały się, a ich wielkość zależała od wykonywanych norm pracy. Racje więźniów były głodowe. Na skromną dietę więźniów składał się: chleb, wodnista zupa i kasza, czasami niewielka porcja ryb. Posiłki nie wyrównywały niedoborów kalorycznych, dlatego też więźniowie stale chudli. Byli wyniszczeni fizycznie i psychicznie.

WARTO WIEDZIEĆ

Choroby łagierników

Złe warunki klimatyczne, bytowe oraz fatalne wyżywienie doprowadzały więźniów do wyniszczenia fizycznego i destrukcji psychicznej jako następstwa choroby głodowej. Ludzie cierpieli na awitaminozy: szkorbut, pelagłę i kurzą ślepotę. Tragiczne warunki sanitarno-higieniczne i wszechobecne owady pasożytnicze były powodem licznych chorób zakaźnych takich, jak: dur brzuszny, dur plamisty czy czerwotka. Ponadto zekom dokuczały choroby układu pokarmowego (biegunki) i choroby dróg oddechowych (ogromne żniwo zbierała gruźlica). Podczas pracy bardzo często u więźniów zdarzały się różnego rodzaju urazy mechaniczne, a także odmrożenia.

LATA II WOJNY ŚWIATOWEJ

17 września 1939 r. ZSRS zaatakował wschodnią granicę państwa polskiego, przesądzając losy wojny obronnej. Od końca 1939 r. do połowy 1941 r. obywatele II RP, którzy znaleźli się pod okupacją sowiecką, trafiali do więzień i łagrów, m.in.: w Workucie, Kołymie, Norylsku i Uchcie. Pośród ok. 2 mln łagierników Polacy stanowili ok. 30 tys. osób. Należy jednak zaznaczyć, że liczba ta dotyczy osób osadzonych tylko w łagrach. Historycy szacują, że obywatele polskich deportowanych z Kresów Wschodnich w latach 1940–1941 było łącznie ok. 325–350 tys.

W 1939 r. do niewoli sowieckiej trafiło ok. 230 tys. polskich jeńców – żołnierzy, funkcjonariuszy służby więziennej, policji państwowej, kolejarzy, pracowników służby leśnej i Korpusu Ochrony Pogranicza. Umieszczani byli oni w specjalnych obozach jenieckich.

Na zdjęciu: żołnierze polscy prowadzeni do sowieckich obozów jenieckich, wrzesień 1939 r. Fot. Wikimedia Commons/domena publiczna

Na zdjęciu: kopalnia złota w obozie pracy w Kołymie, Kołyma Jakucka 1941–1944, Fot. Ośrodek Karta

Kolejna fala deportacji do sowieckich łagrów z polskich terenów nastąpiła po inwazji niemieckiej na ZSRS 22 czerwca 1941 r. Wówczas NKWD zlikwidowało więzienia, mordując przy tym ok. 10 tys. przetrzymywanych, a pozostałe ok. 140 tys. osób skierowano do łagrów.

Na zdjęciu: polscy jeńcy wojenni uwolnieni przez Wehrmacht z sowieckiej niewoli, lipiec 1941 r. Fot. Wikimedia Commons/domena publiczna

Od 1944 r. wielu Polaków, w szczególności żołnierzy Armii Krajowej (AK), trafiło do łagrów w rejonie Workuty i Kołymy. Odbywali oni kilkunastoletnie wyroki, które zapadały z naruszeniem prawa międzynarodowego. Taki los spotkał część żołnierzy 27. Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK, którzy po rozbrojeniu formacji przez Armię Czerwoną trafili do specjalnego obozu NKWD w Skrobowie. W 1945 r. 48 więźniów uciekło. Pozostałych Sowieci wywieźli do łagrów.

Na zdjęciu: partyzancka przysięga żołnierzy 27 Wołyńskiej DP AK, zima 1944 r. Fot. Domena publiczna

STREFA EDUKACJI

ZWRÓĆ UWAGĘ NA:

► **pakt Ribbentrop-Mołotow**, pakt o nieagresji, który został podpisany 23 sierpnia 1939 r. przez ministra spraw zagranicznych III Rzeszy Joachima von Ribbentropa oraz ludowego komisarza spraw zagranicznych ZSRS Wiaczesława Mołotowa. Do dokumentu dołączono tajny protokół, który przewidywał podział między dwóch agresorów Europy Wschodniej. Do niemieckiej strefy wpływów włączono Litwę, natomiast do ZSRS – Łotwę, Estonię, Finlandię i Besarabię. Linia podziału terytoriów przebiegała przez Rzeczpospolitą na linii rzek: Narew-Wisła-San.

► **atak wojsk ZSRS na Polskę**, który nie nastąpił wraz z uderzeniem wojsk niemieckich 1 września 1939 r. Mimo to współpraca niemiecko-sowiecka trwała już od pierwszych godzin wojny (sowieckie radiostacje nadawały sygnały ułatwiające orientację samolotom niemieckim, dokonującym nalotów na cele polskie). Strona niemiecka ponaglała Stalina do ataku, ten jednak cierpliwie czekał na reakcje państw Zachodnich (Wielkiej Brytanii i Francji). 17 września wojska ZSRS wkroczyły na terytorium Polski.

► **zbrodnie sowieckie we wrześniu 1939 r.** Na terenach okupowanych przez ZSRS obywatele Polscy doświadczały masowych represji już od momentu wkroczenia Armii Czerwonej na terytorium Polski. Wśród zbrodni żołnierzy sowieckich można wymienić rozstrzelanie, tuż po zajęciu Grodna, polskich żołnierzy oraz kilkuset innych obrońców miasta. Podobny los spotykał obrońców Wilna.

► **legitymizację aneksji ziem zabranych przez ZSRS Polsce.** 2 listopada 1939 r. Rada Najwyższa ZSRS podjęła decyzję o przyłączeniu ziem zabranych II Rzeczpospolitej do Ukraińskiej SRS i Białoruskiej SRS. Wcześniej, bo w październiku 1939 r. przeprowadzono fikcyjne wybory, które miały zachować pozory legalności zajęcia ziem polskich i ukazać ZSRS nie jako agresora, lecz wyzwoliciela. Ok. 13 mln obywateli polskich zmuszonych było zdać polskie do-

kumenty, otrzymało wówczas radzieckie paszporty i obywatelstwo. Odmowa przyjęcia paszportu bądź też jego brak kończyły się aresztowaniem i wywózką w głąb ZSRS. Otrzymując obywatelstwo mieszkańcy anektowanych ziem zmuszeni byli do odbywania obowiązkowej służby wojskowej. W ten sposób do Armii Czerwonej przymusem wcielono ok. 100 tys. Polaków.

► **represje sowieckie:**

- likwidację polskich struktur państwowych przez specjalnie zorganizowane grupy operacyjne NKWD. Zajmowały one budynki administracji państwowej, archiwa, redakcje gazet, banki, więzienia. Władza sowiecka na terytoriach polskich chciała pozbyć się „elementów polskich” utrudniających sowietyzację zajętych terenów, dlatego też aresztowano m.in. działaczy politycznych, inteligencję, przedstawicieli polskiej administracji, służb mundurowych;
- przeprowadzanie przez funkcjonariuszy państwowych rewizji połączonych z grabieżą wartościowych przedmiotów;
- wywłaszczanie majątków;
- nacjonalizację fabryk;
- nacjonalizację banków;
- wysiedlenie mieszkańców ze strefy nadgranicznej;
- niekorzystną wymianę waluty ze złotego na rubla, która doprowadziła do bankructwa wielu mieszkańców terenów wschodnich;
- brutalne niszczenie Kościoła – na parafie nałożono wysokie podatki, odbierano i nacjonalizowano dobra kościelne, rekwirowano budynki kościelne i zamieniano je na kina, kluby, magazyny. Ponadto zamknięto wszystkie seminaria duchowne, wydawnictwa katolickie. Większość księży poddawano inwigilacji, aresztowano i poddawano brutalnym przesłuchaniom, w wyniku czego w latach 1939–1941 śmierć poniosło ok. 120 księży. W szkołach propagowano ateistyczne wychowanie, usunięto symbol krzyża;
- pozbawienie szkół wszelkich symboli polskości: godła, fotografii polskich polityków. Ograniczono naukę języka polskiego, zlikwidowano naukę re-

ligii, łaciny, greki oraz historii polski i geografii. Do obowiązkowych przedmiotów natomiast dodano: język białoruski, ukraiński, rosyjski oraz historię i geografę ZSRS.

► **deportacje ludności polskiej w latach 1940–1941**, które były jedną z form masowego terroru przeprowadzonego na ludności polskiej. Wyróżnia się zasadniczo cztery fale deportacji:

- **luty 1940 r.** – wywieziono wówczas osadników cywilnych i wojskowych, pracowników służby leśnej i kolei oraz ich bliskich;
- **kwiecień/maj 1940 r.** – wysiedlono głównie rodziny osób przetrzymywanych w obozach jenieckich oraz więzionych i aresztowanych (rodziny oficerów, policjantów, urzędników, przedsiębiorców);
- **czerwiec 1940 r.** – dotyczyła uchodźców z centralnej i zachodniej Polski przybyłych w czasie działań wojennych na tereny, które znalazły się potem pod okupacją radziecką. Wywózka ta dotyczyła głównie Żydów;
- **maj-czerwiec 1941 r.** – deportacja Polaków z obszaru tzw. Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi oraz obywateli republik nadbałtyckich. W tej fali wywózek znaleźli się też m.in.: członkowie konspiracji i ich bliscy, rodziny osób aresztowanych lub rozstrzelanych o jesieni 1940 r., osoby oskarżone o tzw. „działalność kontrrewolucyjną”, robotnicy, właściciele fabryk, posiadacze ziemscy.

► **Zbrodnie Katyńską**, dokonaną przez władze sowieckie na polskich jeńcach wojennych przetrzymywanych w trzech obozach specjalnych: Kozielsku, Starobielsku i Ostaszkowie. 5 marca 1940 r. najwyższe władze ZSRS podjęły decyzję (tzw. „decyzja katyńska”) o wymordowaniu polskich jeńców wojennych. Strzałem w tył głowy w kwietniu i maju 1940 r. zabito prawie 22 tys. Polaków.

► **wybuch wojny niemiecko-sowieckiej 22 czerwca 1941 r.** był kresem okupacji sowieckiej. W wyniku napierających wojsk niemieckich, Sowietci opu-

czali zajęte wcześniej tereny. W przededniu wybuchu wojny NKWD rozpoczęło masową likwidację więzień, mordując przy tym ok. 10 tys. przetrzymywanych, a pozostałe ok. 140 tys. osób skierowano do łagrów.

► **deportacje członków polskich organizacji podziemnych** aresztowanych przez NKWD w latach 1944–1946.

WARTO WIEDZIEĆ

Układ Sikorski-Majski 30 lipca 1941 r.

Po rozpoczęciu wojny niemiecko-sowieckiej w czerwcu 1941 r., dyplomacja brytyjska dążyła do znormalizowania relacji władz Polskich z ZSRS. W wyniku negocjacji został podpisany dokument przez polskiego premiera gen. Władysława Sikorskiego oraz ambasadora radzieckiego w Wielkiej Brytanii Iwana Majskiego, przywracający stosunki dyplomatyczne między obydwa państwami. Władze sowieckie zgodziły się także na utworzenie armii polskiej na terytorium ZSRS i na zwolnienia, na zasadach amnestii, Polaków z łagrów i więzień. Bramy obozów otworzyły się dla tysięcy osób i to m.in. dzięki ich relacjom świat dowiedział się prawdy o łagrach.

BUNTY I UCIECZKI

Bunty i ucieczki towarzyszyły łagrom od samego początku ich istnienia, mimo iż klimat na dalekiej północy, nie sprzyjał ucieczkom, a złapanych więźniów zwykle mordowano, to próby podejmowano nieustannie. W latach 30., gdy aparat terroru był rozbudowywany, odnotowano ich największą liczbę: 45 755, z czego ujęto 28 370 zeków. Natomiast w okresie powojennym, m. in. w 1947 r. z 10 440 osób złapano zaledwie 2894.

▲ Na zdjęciu: maszyny do wyplukiwania złota, Magadan, obwód Kołyma, 1956 r. Fot. Ośrodek Karta

Latem 1953 r. miało miejsce powstanie więźniów łagru w Norylsku. Żądali oni m.in. polepszenia warunków pracy. Po obietnicach wprowadzenia zmian część zeków wróciła do pracy, jednak po jakimś czasie bunt odżył na nowo. Został stłumiony siłą przez administrację obozu. Zginęły wówczas dziesiątki więźniów.

Na początku 1942 r. doszło do buntu ok. 100 więźniów w Workucie w łagpunkcie „Liesorej” w rejonie wsi Ust-Usa. Pomimo walki i zdobycia broni łagiernicy zostali powstrzymani przez znaczące siły NKWD.

▲ Na zdjęciu: więźniowie polityczni podczas przerwy w kopalni w Chenikandzie (Хениканджа), 1946–1955. Fot. Kaunas 9th Fort Museum opublikowano na licencji Creative Commons Attribution 4.0 International

W 1954 r. na przełomie maja i czerwca wybuchło powstanie więźniów łagru w Kengirze. W buncie uczestniczyło ok. 8 tys. więźniów, w tym także kobiety. Liczba ofiar wyniosła ok. 700 osób. Powstańcy zostali zmiażdżeni czołgami T-34, a część ujętych więźniów rozstrzelano.

Na zdjęciu: więźniarki polityczne w obozie w Kengirze, 1949–1955. ▲ Fot. Kaunas 9th Fort Museum opublikowano na licencji Creative Commons Attribution 4.0 International/domena publiczna

▲ Na zdjęciu: dwóch litewskich więźniów politycznych przed szczytą w kopalni, 1955 r. Fot. Kaunas 9th Fort Museum opublikowano na licencji Creative Commons Attribution 4.0 International

STREFA EDUKACJI

ZWRÓĆ UWAGĘ NA:

► złożoność zjawiska ucieczek z łagrów sowieckich:

- zabezpieczenia przed ucieczką. Łagrów nie budowano tak aby nie dało się z nich uciec. W wielu obozach nie trzeba było nawet drutu kolczastego, aby zatrzymać więźniów w zonie. Do ucieczek skutecznie zniechęcał klimat i warunki terenowe. Dobrym przykładem jest Workuta. Do tej pory do tego miasta nie prowadzi żadna szosa. Dojechać tam można tylko koleją i samolotem. Więzień, któremu udało się opuścić teren obozu musiałby zmierzyć się z bezdrzewną tundrą, gdzie byłby bardzo łatwym celem do namierzenia. Zimą nie sprzyjałyby mu jeszcze bardzo niskie temperatury i silny wiatr, a latem tundra w okolicach Workuty zamienia się w nie do przejścia trzęsawisko;
- oddalenie obozów od szlaków komunikacyjnych – dróg, torów kolejowych – dawało to więźniom szansę na schwytanie więźnia;
- ogromne odległości od granic zewnętrznych ZSRS – należało pokonać tysiące kilometrów aby opuścić państwo sowieckie.
- staranne zaplanowanie ucieczki: zapasów żywności i wody;
- strach więźniów przed karą – często uciekinierów rozstrzelano na miejscu;
- brak pomocy ze strony miejscowej ludności, która bała się represji sowieckich. Niektórzy wręcz pomagali władzy w schwytaniu więźniów. Wynikało to z pobudek ideologicznych i z czystego zysku – mieszkańcy bowiem otrzymywali za zbiegów nagrody;
- osoby, które uciekały. Przeważającą większość zbiegów stanowili kryminaliści „urkowie”.

► podział liczby ucieczek ze względu na okresy historyczne:

- lata 30., w których to liczba ucieczek była największa, ponieważ był to okres gwałtownej rozbudowy sowieckich obozów koncentracyjnych. Liczba więźniów rosła, a strażników brakowało;
- rok 1941, w którym rozpoczęła się II wojna światowa dla ZSRS. W wyniku pośpiesznej ewakuacji władz sowieckich w głąb ZSRS i ogólnego chaosu, ponownie gwałtownie wzrosła fala ucieczek. Zaczęła ona spadać dopiero po koniec wojny;
- rok 1947, kiedy to liczba więźniów, którzy próbowali uzyskać wolność wyniosła – 10 440.

► **bunty i akcje protestacyjne**, które wbrew powszechnej wiedzy wybuchały w łagrach dość często. Krótkie strajki, pozbawione akcentów politycznych, wzniciali głównie „urkowie”. Były one metodą wymuszania pewnych ustępstw na władzach łagru.

► **formy buntów**: strajki głodowe, „akcje spontaniczne”, jak bujanie wagonem pociągu, co groziło wykolejeniem całego eszelonu, wystąpienia siłowe/zbrojne.

WARTO WIEDZIEĆ

Ogłosił strajk głodowy i został uwolniony

Paradoksalną formą strajku w łagrach sowieckich były strajki głodowe. Była to jedna ze starszych form buntów. Polski pisarz Gustaw Herling-Grudziński (1919–2000) przebywał w łagrze sowieckim w Jercowie (1940–1942). Mimo ogłoszenia amnestii dla polskich więźniów, w wyniku podpisania układu Sikorski-Majski w lipcu 1941 r., nie został on zwolniony. W listopadzie, cztery miesiące po ogłoszeniu amnestii, Herling-Grudziński postanowił ogłosić głodówkę protestacyjną. W ten sposób chciał zwrócić uwagę władz na swój przypadek. Poza nim w obozie zostało jeszcze tylko sześciu Polaków. Dopiero po rozpoczęciu dramatycznej głodówki został zwolniony w dniu 20 stycznia 1942 r.

ZMIERZCH ŁAGRÓW

Koniec II wojny światowej i lata powojenne przyniosły apogeum potęgi sowieckiego imperium obozowego. Liczebność więźniów na przełomie lat 40. i 50. wzrosła do nienotowanej dotąd liczby 2,5 mln. Po śmierci Stalina w 1953 r. stabilność GUŁagu została zachwiana. Efektywność systemu została podważona. Decyzją Ministerstwa Spraw Wewnętrznych ZSRS z dnia 20 stycznia 1960 r. GUŁag oficjalnie został rozwiązany. W rzeczywistości niektóre z obozów funkcjonowały jeszcze wiele lat. Przetrzymani w nich byli m.in. dysydenci i obrońcy praw człowieka. Dopiero Michaił Gorbaczow pod koniec 1986 r. podjął decyzję o ułaskawieniu więźniów politycznych w ZSRS.

Na zdjęciu: więźniowie łagrów. Od lewej Ilkiewicz, Władysław Szarko, Stanisław Kupraszewicz, Workuta 1955–1956. Fot. Ośrodek Karta

Na terenach Europy Środkowo-Wschodniej, sowiecka machina tłumiła wszelkie ruchy wolnościowe. W łagrach osadzani byli przeciwnicy władzy sowieckiej – członkowie formacji zbrojnych – np. żołnierze Armii Krajowej.

Po śmierci Stalina w 1953 r. ogłoszono amnestię, która objęła tylko więźniów kryminalnych (blisko 1 mln osób). Proces rozpadu GUŁagu zintensyfikował się po Plenum XX Zjazdu Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego (KC PZPR) w lutym 1956 r., na którym Nikita Chruszczow potępił Stalina i „kult jednostki”.

Więźniowie polityczni, umieszczani w obozach katorżniczych od 1943 r. otrzymywali numer obozowy, który musieli naszyć na ubraniu.

▶ Na zdjęciu: Stanisław Zdaniukiewicz w ubiorze łagrownika workuckiego. Czasy współczesne. Fot. Ośrodek Karta

Mimo odwilży łagry funkcjonowały nadal. Po decyzji Gorbaczowa o wypuszczeniu więźniów politycznych z ZSRS, ostatni osadzeni opuścili łagry w 1987 r.

◀ Na zdjęciu: ogrodzenie obozowe łagru Perm-36, funkcjonującego do 1987 r. Fot. CC BY-SA 4.0/ domena publiczna

◀ Na zdjęciu: posilający się w kopalni więźniowie polityczni w czasie przerwy w pracy, 1955 r. Fot. Kaunas 9th Fort Museum/Creative Commons Attribution 4.0 International/domena publiczna

STREFA EDUKACJI

ZWRÓĆ UWAGĘ NA:

► **sytuację międzynarodową po zakończeniu II wojny światowej:**

- 8 maja 1945 r., kiedy to wszedł w życie dokument ogłaszający kapitulację III Rzeszy, tym samym oficjalnie zakończyła się II wojna światowa w Europie.
- pojałtański podział Europy (konferencja w Jałcie – 4-11 luty 1945 r.), określany mianem „żelaznej kurtyny”. Pojęcie to spopularyzował swoim wystąpieniem z dnia 5 marca 1946 r. Winston Churchill, który „żelazną kurtyną” nazwał granicę przebiegającą od Szczecina po Triest. Wszystkie ziemie leżące na wschód od granicy znalazły się w sowieckiej strefie wpływów. Należy jednak zaznaczyć, że Churchill się pomylił, gdyż „żelazna kurtyna” przebiegała w istocie przez środek Niemiec.
- wrzesień 1947 r., kiedy to władze sowieckie, na konferencji w Szklarskiej Porębie, doprowadziły do powołania Biura Informacyjnego Partii Komunistycznych i Robotniczych – tzw. Kominformu. W skład biura weszli przedstawiciele partii komunistycznych z: ZSRS, Polski, Czechosłowacji, Węgier, Rumunii, Bułgarii, Włoch, Francji i Jugosławii. Ponadto na konferencji jej uczestnicy oficjalnie oskarżyli państwa zachodnie o „światową politykę ekspansji” oraz „polityczne i ekonomiczne” ujarzmienie Europy (plan Marshalla). Oznajmiono, że świat podzielił się na dwa obozy: imperialistyczny i demokratyczny (miano na myśli komunistyczny). Ponadto partie komunistyczne poszczególnych krajów odrzuciły demokratyczną drogę dojścia do władzy, pomimo to na forum międzynarodowym państwa te nazywano krajami demokracji ludowej.

► **lata 1949–1953**, wówczas w ZSRS i terenom jemu podległym, miała miejsce kolejna fala terroru. Masowo do łagrów sowieckich kierowano: działaczy partyjnych, deportowanych do ZSRS członków oddziałów rosyjskich walczących po stronie Niemiec, robotników wywiezionych do III Rzeszy na prace przymusowe, jeńców wojennych (niemieckich, japońskich), działaczy wszelakich ruchów wolnościowych (np. byłych żołnierzy Armii Krajowej).

► **5 marca 1953 r.** – umiera Józef Stalin. Na czele ZSRS staje Nikita Chruszczow. Odpowiedzialność za stalinowski terror zostaje zrzucona na Ławrentija Berię, którego ostatecznie aresztowano i stracono. Następuje proces liberalizacji państwa, tzw. „odwilży”. Dla części więźniów łagrów ogłoszono amnestię. Ponadto złagodzano cenzurę i potępiono kult jednostki.

► **lata 40. i 50.**, kiedy to władze sowieckie uważnie badały efektywność gospodarczą GUŁagu. Udowodniono wówczas, że był to system niewydolny i w rzeczywistości utrzymywany przez budżet państwa. Od 1957 r. na skutek wprowadzanych reform system obozów był stopniowo likwidowany. Oficjalne zamknięcie GUŁagu nastąpiło w 1960 r. W rzeczywistości niektóre z obozów funkcjonowały jeszcze wiele lat. Przetrzymywani w nich byli m.in. dysydenci, zatrzymywani za działalność opozycyjną i obrońcy praw człowieka. Dopiero Michaił Gorbaczow pod koniec 1986 r. podjął decyzję o ułaskawieniu więźniów politycznych w ZSRS.

WARTO WIEDZIEĆ

Perm-36

Obóz znajdował się we wsi Kuczino, nad rzeką Czusowa, w powiecie czusowskim w obwodzie permskim. W 1946 r. wybudowano drewniane baraki. W pierwszym okresie istnienia zsyłani do niego byli: czerwonoarmiści, którzy próbowali przedostać się na Zachód, księża, zakonnicy, a także inne osoby uznane za wrogów ZSRS. Po śmierci Stalina w 1953 r. i wynikającej z niej amnestii na dużą skalę zmienił się skład więźniów. W 1972 r. do obozu trafili pierwsi więźniowie polityczni. Zostali oni przeniesieni z obozów mordowskich do regionu permskiego. W 1980 r. w łagrze utworzono specjalną sekcję reżimową dla „szczególnie niebezpiecznych przestępców państwowych”. Do permskich obozów politycznych trafiali: autorzy i dystrybutorzy literatury antykomunistycznej, członkowie grup praw człowieka, organizacji religijnych i narodowych. Ostatni więźniowie opuścili Perm-36 w 1987 r. Obecnie w części budynków znajduje się Muzeum Pamięci-Rezerwat Historii Represji Politycznej „Perm-36”.

Na zdjęciu: Pomnik Poległym i Pomordowanym na Wschodzie, Warszawa, zdjęcie współczesne. Fot. Adrian Gryczuk, CC BY-SA 3.0 pl/ domena publiczna

ŁAGRY W LICZBACH

Ogółem w latach 1930–1953 więźniów sowieckich obozów i kolonii karnych było¹:

28,7 MLN OSÓB

Szacunkowo liczba ofiar śmiertelnych to²

OK. 2,7 MILIONA

Ogólnie w ramach wszystkich akcji osadzania Polaków i obywateli polskich w sowieckich obozach pracy przymusowej podległych instytucji GUŁagu oraz w obozach dla internowanych, zarządzanych przez NKWD, objętych zostało co najmniej³

84 TYS. OSÓB

¹ Anne Applebaum, *Gulag*, Warszawa 2018, s. 622-625.

² Ibidem, s. 627.

³ Marek Hańderek, *Polacy i obywatele polscy w Gulagu*, <http://www.gulag.online/articles/polaci-a-gulag?locale=pl>, dostęp 30.07.2020.

KALENDARIUM

1917

- 23 luty (8 marca) – wybuch rewolucji lutowej w Rosji
- 2 marca (15 marca) – podpisanie aktu abdykacji przez Mikołaja II Romanowa
- 4 kwiecień (17 kwiecień) – ogłoszenie tzw. tez kwietniowych
- lipiec – ostatnia próba przejęcia inicjatywy na froncie I wojny światowej przez armię rosyjską – tzw. Ofensywa Kiereńskiego
- wrzesień – nieudany pucz gen. Ławra Korniłowa
- 24/25 październik (6/7 listopad) – wybuch rewolucji październikowej i objęcie władzy w Rosji przez bolszewików
- grudzień 1917 r. – powstanie policji politycznej – Wszechrosyjskiej Komisji Nadzwyczajnej do walki z Sabotażem i Kontrrewolucją (Czeka) z Feliksem Dzierżyńskim na czele

1918

- 3 marca – podpisanie traktatu pokojowego w Brześciu Litewskim przez Rosję bolszewicką z Niemcami, Austro-Węgrami, Bułgarią i Turcją
- wrzesień – ogłoszenie komunizmu wojennego przez Włodzimierza Lenina, zapoczątkowanie tzw. „czerwonego terroru” – pierwszej masowej eksterminacji przeciwników politycznych i „klasowych”
- powstanie systemu obozów koncentracyjnych (z ros. koncłagrów) podległych Czeka, przeznaczonych dla przeciwników politycznych i „wrogów klasowych”

1919

- 15 kwietnia – zaczyna obowiązywać dekret uchwalony przez Prezydium Wszechrosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego, na mocy którego mają zacząć powstawać obozy pracy przymusowej

1920

- 26 maja – utworzenie obozu pracy przymusowej dla ok. 200 więźniów na Wyspach Sołowieckich (zlikwidowany w roku następnym)

1921

- 1-17 marca – powstanie marynarzy w Kronsztadzie

1922

- 6 lutego – utworzenie GPU (ros. Gosudarstwiennojie političeskoje uprawlenije – Państwowego Zarządu Politycznego, powstałego na bazie Czeki.
- 3 kwietnia – Józef Stalin wybrany na stanowisko sekretarza generalnego partii komunistycznej
- 16 kwietnia – układ sowiecko-niemiecki w Rapallo. Zerwanie izolacji międzynarodowej Rosji bolszewickiej. Rozpoczęcie współpracy militarno-gospodarczej między państwami, trwającej do 1933 r.

- 30 grudnia – powstanie Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS)
- nasilenie represji wobec kościoła katolickiego i prawosławnego w Rosji – konfiskata majątków pod pretekstem walki z głodem, m.in. rewizja kosztowności i zabytków klasztorów na Wyspach Sołowieckich

1923

- 13 październik – utworzenie Sołowieckiego Obozu Specjalnego Przeznaczenia SŁON
- listopad – przekształcenie GPU w OGPU (Zjednoczony Państwowy Zarząd Polityczny, ros. Obiediniennoj gosudarstwiennoj političeskoje upravlenije)

1924

- 21 stycznia – umiera Włodzimierz Lenin, Józef Stalin stopniowo staje się najważniejszą osobą w państwie
- styczeń – uchwalenie konstytucji ZSRS

1925

- marzec – utworzenie przez władze sowieckie, w obwodzie wołyńskim w okolicach Żytomierza na Ukrainie, Polskiego Rejonu Narodowego im. Juliana Marchlewskiego, tzw. Marchlewszczyzny

1928

- rozpoczyna się wdrażanie pierwszego planu pięcioletniego w ZSRS – przymusowa kolektywizacja rolnictwa oraz industrializacja

1929

- 1929–1930 – na skutek oporu ludności polskiej klęska kolektywizacji na Marchlewszczyźnie. Rozpoczęcie represji sowieckich m.in. wobec polskich księży
- grudzień – początek publicznego kultu Józefa Stalina, podczas obchodów jego 50. urodzin

1930

- utworzenie Głównego Zarządu Obozów (GUŁag z ros. Gławnoje Uprawlenije Łagieriej)
- styczeń – proklamowanie polityki „likwidacji kułaków jako klasy”
- rozpoczęcie budowy Kanału Białomorskiego
- założenie Obozu Karagandyjskiego (Karłag)

1931

- założenie Obozów w Workucie, powstaje Uchtyjsko-Peczorski Obóz Pracy Poprawczej (Uchtpeczłag)

1932

- marzec – utworzenie Polskiego Rejonu Narodowego im. Feliksa Dzierżyńskiego (1932–1938)
- kwiecień – powstanie Północno-Wschodnich Poprawczych Obozów Pracy (Siewwostłag)
- maj – ogłoszenie przez Stalina planu likwidacji na terenie ZSRS wszystkich świątyń – całkowita ateizacja państwa

- 25 lipca – podpisanie paktu o nieagresji między ZSRS a Rzeczpospolitą
- 7 sierpnia – opublikowanie dekretu *O ochronie mienia przedsiębiorstw państwowych, kołchozów, spółdzielni oraz wzmocnieniu własności społecznej*
- 10 listopad – podpisanie rozkazu o utworzeniu Obozu Bajkalsko-Amurskiego (Bamłag), który rozpoczął prace nad budową magistrali bajkalsko-amurskiej
- Wielki Głód na Ukrainie. Wywołana sztucznie przez ZSRS klęska głodu na Ukrainie w latach 1932–1933
- utworzenie obozów pracy na Kołymie

1933

- obóz sołowiecki zostaje podporządkowany Białomorsko-Bałtyckiemu Obozowi Pracy Poprawczej Biełtbałłag ITŁ jako VIII Sołowiecki Specjalny Podobóz Biełtbałłag
- zakończenie budowy Kanału Białomorskiego

1934

- 26 stycznia – deklaracja polsko-niemiecka o niestosowaniu przemocy
- włączenie OGPU do struktur NKWD (Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych ZSRR, ros. Narodnyj komissariat wnutriennich dzieł SSSR)
- 10 października – zatwierdzenie przez Biuro Polityczne unifikacji systemu penitencjarnego w ZSRS. Pod NKWD zaczął podlegać Główny Zarząd Obozów oraz instytucje takie, jak: domy uwięzienia, izolatory, poprawcze kolenie pracy i biura prac przymusowych
- grudzień – zabójstwo Siergieja Kirowa, uznawanego za potencjalnego rywala Stalina stało się sygnałem do rozpętania tzw. wielkiej czystki

1935

- sierpień – zlikwidowanie przez władze sowieckie Polskiego Rejonu Narodowego im. Juliana Marchlewskiego, tzw. Marchlewszczyzny. Przesiedlenia Polaków z całego terytorium Białoruskiej SRR i Ukraińskiej SRR na Syberię i do Kazachstanu

1936

- 28 listopada – przekształcenie obozu Sołowieckiego w Sołowieckie Więzienie Specjalnego Przeznaczenia STON
- 5 grudnia – przyjęcie przez Zjazd Rad nowej konstytucji ZSRS, tzw. stalinowskiej

1937

- lipiec – likwidacja Polskiego Rejonu Narodowego im. Feliksa Dzierżyńskiego. Przesiedlenia Polaków z całego terytorium Białoruskiej SRR i Ukraińskiej SRR na Syberię i do Kazachstanu
- 11 sierpnia – podpisanie rozkazu nr 00485 przez Nikołaja Jeżowa, szefa NKWD. Rozkaz był podstawą do rozpoczęcia tzw. „operacji polskiej” – masowych aresztowań Polaków na terenie ZSRR w latach 1937–1938
- 25 sierpnia – podpisanie rozkazu nr 00439, rozpoczynającego tzw. „operację niemiecką” – aresztowania ludności niemieckiej na terytorium ZSRS
- rozpoczęcie budowy linii kolejowej z Kotłasu do Workuty

1938

- 10 maja – utworzenie na bazie jednostek obozowych Uchtpieczłagu nowej struktury obozów rejonu uchtyjsko-peczorskiego, a mianowicie: Workucko-Peczorskiego Obozu Pracy Poprawczej (Workutłag), Północnego Obozu Kolejowego (Siewzeldorłag), Ustwymskiego Obozu Pracy Poprawczej (Ustwymłag), Uchtyjsko-Iżemskiego Obozu Pracy Poprawczej (Uchtizymłag)
- 17 listopada – wydanie decyzji Biura Politycznego WKP(b), która oficjalnie zakończyła Wielki Terror i „operację polską”

1939

- 23 sierpnia – podpisanie traktatu o nieagresji między ZSRS a III Rzeszą (pakt Ribbentrop-Mołotow). W tajnym protokole, państwa podzieliły między siebie Europę Wschodnią
- 1 września – atak Niemiec na Polskę
- 17 września – atak ZSRS na Polskę
- 28 września – traktat o granicach i przyjaźni zawarty w Moskwie między III Rzeszą a ZSRS. Dzielił on Polskę na dwie strefy okupacyjne, a ich granica przebiegała wzdłuż rzek: Pisa, Narew, Bug, San
- 22 październik – przeprowadzenie fikcyjnych wyborów do zgromadzeń ludowych Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi
- 1-2 listopada – na prośbę Zgromadzenia Ludowego Białorusi i Zgromadzenia Ludowego Ukrainy Rada Najwyższa ZSRS przyłącza ziemie zabrane II Rzeczypospolitej do Ukraińskiej SRS i Białoruskiej SRS
- 2 listopada – podjęcie decyzji przez Radę Najwyższą ZSRS o przyłączeniu ziem zabranych II Rzeczypospolitej do Ukraińskiej SRS i Białoruskiej SRS
- 2 listopad – zlikwidowanie Sołowieckiego Więzienia Specjalnego STON. Utworzenie bazy szkoleniowej marynarki wojennej na Wyspach Sołowieckich.
- 29 listopad – przymusowa paszportyzacja, ogłoszona dekretem Rady Najwyższej ZSRS. Narzucenie obywatelstwa sowieckiego mieszkańcom ziem polskich zabranych przez Sowietów

1940

- luty – pierwsza deportacja obywateli II RP w głąb ZSRS
- kwiecień/maj – druga deportacja obywateli II RP w głąb ZSRS
- kwiecień/maj – Zbrodnia Katyńska, zamordowanie przez władze sowieckie prawie 22 tys. polskich jeńców, przetrzymywanych w trzech obozach specjalnych: Kozielsku, Starobielsku i Ostaszkowie
- czerwiec 1940 r. – trzecia deportacja uchodźców z centralnej i zachodniej Polski, przybyłych w czasie działań wojennych na tereny, które znalazły się potem pod okupacją radziecką. Wywózka ta dotyczyła głównie Żydów

- listopad – wyruszenie pierwszego pociągu z Uchty w kierunku Kotłasu
- grudzień – rozpoczęcie regularnego ruchu pociągów na trasie Kotłas-Koźwa

1941

- maj/czerwiec – czwarta deportacja Polaków z terenów włączonych do Białoruskiej SRS i Ukraińskiej SRS w głąb ZSRS
- 22 czerwca 1941 r. – wybuch wojny niemiecko-sowieckiej
- 30 lipca 1941 r. – układ Sikorski-Majski, „amnestia” dla polskich łagierników
- grudzień – ukończenie Peczorskiej Magistrali Kolejowej, połączenia kolejowego łączącego Workutę z Leningradem i siecią kolejową ZSRS

1943

- 19 kwietnia – dekret Rady Najwyższej ZSRS, wprowadzający karę robót katorżniczych. Na karę katorgi skazywano niemal wszystkich uczestników ruchów wolnościowych i narodowowyzwoleńczych na terenach Ukrainy, Polski, republik bałtyckich, Węgier, Rumunii oraz Czech

1945

- 8 maja – kapitulacja III Rzeszy, zakończenie II wojny światowej
- 4-11 luty – konferencja w Jałcie, stanowiąca nowy podział Europy

1946

- 5 marca – wystąpienie Winstona Churchilla w amerykańskim mieście Fulton w stanie Missouri, gdzie spopularyzował pojęcie „żelaznej kurtyny”

1947

- wrzesień – w wyniku konferencji w Szklarskiej Porębie, powołano Biuro Informacyjne Partii Komunistycznych i Robotniczych – tzw. Kominformu. Uczestnicy konferencji oficjalnie oskarżyli państwa zachodnie o „światową politykę ekspansji” oraz „polityczne i ekonomiczne” ujarzmienie Europy (plan Marshalla)

1949

- kolejna fala terroru w ZSRS. Odbywają się masowe zsyłki do łagrów. Trwa ona do 1953 r.

1953

- 5 marca – śmierć Józefa Stalina, następuje proces liberalizacji państwa sowieckiego. Dla części więźniów łagrów ogłoszono amnestię

1956

- 25 lutego – Nikita Chruszczow wygłasza referat *O kulcie jednostki i jego następstwach*

1957

- wdrażanie reform, które rozpoczęły stopniową likwidację systemu obozów (GUŁag)

1958

- 27 marca – Nikita Chruszczow obejmuje funkcję Przewodniczącego Rady Ministrów ZSRS

1960

- 20 stycznia – oficjalne rozwiązanie GUŁagu decyzją Ministerstwa Spraw Wewnętrznych ZSRS

1973

- wydanie na Zachodzie powieści *Archipelag Gułag* Aleksandra Sołżenicyna. W ZSRS powieść funkcjonowała w obiegu podziemnym – oficjalnie wydana dopiero w 1989 r.

1986

- podjęcie decyzji przez Michaiła Gorbaczowa o ułaskawieniu więźniów politycznych w ZSRS

1987

- przestaje funkcjonować obóz Perm-36

MODUŁ EDUKACYJNY

Propozycje zadań dla ucznia

Zadanie 1. W oparciu o wystawę zaznacz prawidłową odpowiedź.

1. Szefem pierwszych organów bezpieczeństwa w Rosji sowieckiej był:
a. Józef Stalin
b. Feliks Dzierżyński
c. Lew Trocki
2. Sołowiecki Obóz Specjalnego Przeznaczenia SŁON został utworzony w:
a. 1920 r.
b. 1922 r.
c. 1923 r.
3. Pierwszy plan gospodarczy w ZSRS nazywany był planem:
a. trzyletnim
b. pięcioletnim
c. czteroletnim
4. Industrializacja to inaczej:
a. ujednolicenie
b. przemysł ciężki
c. uprzemysłowienie
5. Głównie wydobywaniem złota i uranu zajmował się:
a. Obóz Workucki
b. Obóz Karagandyjski
c. Obóz Północno-Wschodni
6. Skutkiem kolektywizacji rolnictwa w ZSRS był:
a. spadek produkcji rolnej
b. zwiększenie produkcji rolnej
c. zwiększenie industrializacji
7. Budową Kanału Białomorskiego zajmował się:
a. BAMŁAG
b. BIEŁTBAŁTŁAG
c. SIEWWOSTŁAG

8. „Operacja polska” to:
 - a. akcja NKWD przeprowadzona w okresie Wielkiego Terroru wymierzona przeciwko obywatelom polskim zamieszkałym na terytorium ZSRS
 - b. akcja NKWD przeprowadzona w okresie Czerwonego Terroru wymierzona przeciwko obywatelom polskim zamieszkałym na terytorium ZSRS
 - c. akcja NKWD przeprowadzona w okresie Wielkiego Terroru wymierzona przeciwko obywatelom polskim zamieszkałym na terytorium Polski.
9. W żargonie obozowym przestępców kryminalnych w obozach sowieckich określano mianem:
 - a. zeków
 - b. urków
 - c. orków
10. Praca w łagrze sowieckim średnio trwała:
 - a. 12-13 godzin
 - b. 10-12 godzin
 - c. 11-12 godzin
11. Jedna z fal deportacji polskich obywateli z polskich terenów nastąpiła po inwazji niemieckiej na ZSRS, a miało to miejsce:
 - a. 22 czerwca 1941 r.
 - b. 20 czerwca 1941 r.
 - c. 21 czerwca 1941 r.
12. Największa liczba więźniów GUŁagu 2,5 mln została odnotowana na przełomie lat:
 - a. 50. i 60.
 - b. 40. i 50.
 - c. 30 i 40.
13. W latach 30. z obozów sowieckich odnotowano największą liczbę ucieczek:
 - a. 45 755
 - b. 10 440
 - c. 45 577
14. Efektywność sowieckiego systemu obozowego została podważona i decyzją Ministerstwa Spraw Wewnętrznych ZSRS GUŁag oficjalnie został rozwiązany w:
 - a. 1959 r.
 - b. 1960 r.
 - c. 1961 r.
15. Od 1943 r. więźniowie polityczni, umieszczani byli w obozach, które nazywano:
 - a. obozami katorżniczymi
 - b. obozami specjalnymi
 - c. obozami pracy przymusowej

Zadanie 2. Na podstawie poniższej mapy oraz informacji umieszczonych na wystawie wykonaj polecenia.

- Wymień największe skupiska łagrów.
- Wskaż zespół łagrów, który zajmował się głównie wydobywaniem węgla kamiennego.
- Na terytorium którego współczesnego państwa znajdował się Obóz Karagandyjski (Karłag)?
- Jakie morza łączy Kanał Białomorski?
- Kolorem niebieskim zaznacz na mapie miejscowość Perm, w którym to obwodzie funkcjonował Obóz Perm-36.
- Kolorem czerwonym zaznacz na mapie miejsce utworzenia Sołowieckiego Obozu Specjalnego Przeznaczenia SŁON.
- Jeden z największych zakładów metalurgicznych znajdowały się w Magnitogorsku. Znajdź i zakreśl miasto na mapie kolorem zielonym.
- W 1954 r. na przełomie maja i czerwca wybuchło powstanie więźniów jednego z łagrów. W buncie uczestniczyło ok. 8 tys. zeków, w tym także kobiety. Liczba ofiar wyniosła ok. 700 osób. Zakreśl na mapie kolorem czarnym miejscowość, w której znajdował się obóz.
- Wskaż na mapie zespół łagrów, który zajmował się głównie budową magistrali bajkalsko-amurskiej. Zakreśl na mapie kolorem pomarańczowym miejscowość, w której kończyła się linia kolejowa.

Zadanie 3. Odszukaj poniższy plakat na wystawie. Napisz do jakich wydarzeń nawiązuje. Uzasadnij swoje zdanie.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Zadanie 4. Na podstawie informacji zawartych w wystawie wyjaśnij następujące pojęcia:

- GUŁag
- łagier
- kułak
- „wróg ludu”

Zadanie 5. Połącz strzałkami odpowiednie wydarzenia z datami na osi czasu.

Podpisanie traktatu w Brześciu
przez Rosję bolszewicką

Powstanie Związku
Socjalistycznych Republik
Sowieckich (ZSRS)

Powstanie tajnej
policji CZEKA

Utworzenie Głównego
Zarządu Obozów (GUŁag)

Śmierć Józefa Stalina

XII 1917

3 III 1918

30 XII 1922

1930

5 III 1953

Zadanie 6. Odszukaj poniższe fotografie na wystawie. W tabeli obok podpisz zdjęcie.

Zadanie 7. Podejmij decyzję czy zdanie jest prawdziwe czy fałszywe. W tabeli w prawej kolumnie wpisz prawda lub fałsz.

Po śmierci Stalina w 1953 r. ogłoszono amnestię, która objęła tylko więźniów kryminalnych (blisko 1 mln osób).

Historycy szacują, że obywateli polskich deportowanych z Kresów Wschodnich w latach 1940–1941 było łącznie ok. 325-350 tys.

Liczebność więźniów na przełomie lat 40. i 50. wzrosła do nienotowanej dotąd liczby 3,5 mln.

Warunki życia i pracy w łagrach zależały tylko od umiejscowienia obozu.

Zimą 1954 r. miało miejsce powstanie więźniów łagru w Norylsku. Żądali oni m.in. polepszenia warunków pracy.

Zadanie 8. Przeanalizuj poniższą tabelę, a następnie korzystając z informacji zawartych na wystawie i z wiedzy pozyskanej z innych źródeł, wykonaj polecenia.

**Liczba więźniów politycznych w obozach i koloniach
GUŁag NKWD 1934-1941**

Rok (1 I)	Liczba więźniów ogółem	W tym:			
		w koloniach	w obozach	uwięzieni w obozach za przestępstwa kontrrewolucyjne	
				ogółem	odsetek więźniów obozów [%]
1934	510 307	-	510 307	135 190	26,5
1935	965 742	240 259	725 483	118 256	16,3
1936	1 296 494	457 088	839 406	105 849	12,6
1937	1 196 369	375 488	820 881	104 826	12,8
1938	1 881 570	885 203	996 367	185 324	18,6
1939	1 644 734	355 243	1 289 491	443 262	34,4
1940	1 659 992	315 584	1 344 408	444 432	33,1
1941	1 929 729	429 205	1 500 524	420 293	28,0

Opracowanie: S. Ciesielski, <http://www.ciesielski.edu.pl/gulag/gulag1.html#9>, dostęp 11.01.2021.

Źródło: A. N. Dugin, *Niezwiastyj GUŁAG. Dokumenty i fakty*, Moskwa 1999, s. 54; W. N. Ziemskow, *GUŁag (Istoriko-socjologiczskij aspekt)*, „Socjologiczeskije issledowanija” 1991, nr 6, s.11; *GUŁAG (Gławnoje uprawlenije łagieriej) 1918-1960. Dokumenty*, sost. A. I. Kokurin, I. W. Pietrow, Moskwa 2000, s.416-420.

A) W którym roku uwięzieni za przestępstwa kontrrewolucyjne stanowili największy odsetek procentowy więźniów obozów?

B) Ile wynosiła liczba więźniów w obozach w styczniu 1941 r.?

C) Wyjaśnij, dlaczego w 1938 r. liczba więźniów gwałtownie wzrosła?

Zadanie 9. Spośród poniższych wydarzeń wskaż te, które były chronologicznie pierwsze i ostatnie. Przy pierwszym napisz cyfrę 1, przy ostatnim cyfrę 4.

- układ Sikorski-Majski –
- oficjalne rozwiązanie GUŁagu decyzją Ministerstwa Spraw Wewnętrznych ZSRS –
- rozpoczęcie budowy Kanału Białomorskiego –
- zabójstwo Siergieja Kirowa, uznawanego za potencjalnego rywala Stalina, które stało się sygnałem do rozpętania tzw. wielkiej czystki –

Zadanie 10. Jak w zamierzeniu władz obozowych więźniowie mieli rozumieć hasło: „Kto nie pracuje ten nie je”? Uzasadnij swoją odpowiedź.

Zadanie 11. Odszukaj w różnych źródłach, dlaczego Józef Stalin doprowadził do Wielkiego Głodu na Ukrainie.

Zadanie 12. Kogo przedstawia poniższy plakat? Jakie reakcje miał wywołać u odbiorcy? Wskaż elementy graficzne, które o tym świadczą.

Zadanie 13. Wyjaśnij, dlaczego system komunistyczny w ZSRS nazywany jest zbrodniczym.

Zadanie 14. Korzystając z wystawy i wiedzy z innych źródeł, podaj pełne nazwy skrótów.

- NKWD –
- ZSRS –
- OGPU –
- AK –
- KC PZPR –

Zadanie 15. Oceń ekonomiczne i społeczne skutki kolektywizacji. Uzasadnij swoją opinię.

Zadanie 16. Korzystając z paneli wystawy oraz źródeł dodatkowych, napisz kartkę z pamiętnika w której opisujesz jeden dzień z pobytu w obozie.

Praca z tekstem źródłowym

Tekst źródłowy nr 1

Z wagonów wysadzano więźniów, kiedy już zupełnie się ściemniło (zawsze tak się robi na Wyspie Popiej). Do Kempierpunktu szli co najmniej pół godziny. Na dworze musztrowano ich przynajmniej godzinę, w baraku 3. kompanii kwarantanny – co najmniej dwie godziny. Na badaniu byli też przynajmniej dwie godziny. Przeszukania trwały trzy-cztery godziny. Kiedy przeszukanie się skończyło, jest już prawie następny dzień.

– Migiem wybiegać po chleb – rozlega się rażna komenda.

Osadzeni wygłodnieli w czasie etapu radośnie wybiegają, żeby dostać 400 gramów czarnego i surowego chleba... Po kilku minutach odzywa się kolejna radosna komenda. – Po wrzątek! Więźniowie biegną ustawić się w długiej kolejce. Ale ci, co z domu nie zabrali kubka, nie mogą napić się SŁON-owskiej „herbaty”, to znaczy wrzątku przyniesionego z brudnych drewnianych cebrach. Nigdy żaden zek, od kiedy istnieje SŁON, nie dostał w nim ani kubka, ani łyżki.[...] Więźniowie dostawali „obiad” (kaszę jaglaną ugotowaną na wodzie bez soli) w podółek brudnej kapoty albo do czapki. Wrzątku nabierali w znalezione gdzieś koło latryn puszki od konserw. Nie mając łyżek, rękami ładowali sobie do ust SŁON-owskie jagły lub soczewicę... Mało wtedy przypominali ludzi – brudni, zawszeni, chudzi, w poszarpanej brudnej odzieży, w porwanych łapciuchach, głodni, zawsze zastraszeni. Dlatego czekał z nadzoru przeżywali ich „szakalami”.

Malsagow S., Kisieliow-Gromow N., Początki Gułagu. Opowieści z Wysp Sołowieckich, Poznań 2019, s. 270.

Polecenia do tekstu:

1. Kogo czekał z nadzoru nazywali „szakalami”?
2. Czym była SŁON-owska „herbata”?
2. Z czego składało się wyżywienie zeka osadzonego w SŁON?
3. Opisz, jak wyglądał pierwszy dzień przybycia do obozu.

Tekst źródłowy nr 2

Pomysł zamiany Wysp Sołowieckich na miejsce zesłania wziął się ze spostrzeżenia, że to bardzo odpowiedni punkt, ponieważ przez pół roku nie ma on łączności ze światem zewnętrznym. Żaden krzyk stamtąd nie dojdzie, możesz tam spokojnie bawić się w całopalenie. W 1923 roku przywieziono tam przeto z Pietrominska grupę aresztowanych socjalistów i rozmieszczono w trzech pustelniach klasztornych. [...]

Archipelag GUŁag roztasowany na całej powierzchni Związku Sowieckiego, ma jednak o wiele mniejszą od niego liczbę mieszkańców. Można założyć, że jednocześnie znajdowało się w obozach nie więcej niż 12 milionów ludzi [...]

Wtedy też skasowano [...] ostatnie dni wolne od pracy [...], letnią dniówkę przedłużono do 14 godzin, mrozy 45-50-stopniowe uznano za znośne dla pracujących pod gołym niebem [...]. Krawiec, odkładając na bok igłę, wetknął ją w gazetę, którą wyklejona była ściana – i trafił Kaganowicza w oko. Widział to klient. Artykuł 58, 10 lat (terror). Ekspedientka, przyjmując towar, zapisała cyfry na gazecie, innego papieru nie było. Liczbę kawałków mydła – zanotowała na czole towarzysza Stalina. 58, 10 lat. [...] Elusia Swirskaja zaśpiewała na wieczorku amatorskim czastuszkę, trochę aluzijną – no, to już otwarty bunt! 58, 10 lat.

A. Sołżenicyn, Archipelag Gułag, t. III, Warszawa 1990, s. 247–248.

Polecenia do tekstu:

1. Czemu Wyspy Sołowieckie, według władz sowieckich, były idealnym miejscem na założenie obozu?
2. Czym był Archipelag Gułag?
3. Za co i na ile lat można było zostać zesłanym do łagru?

Tekst źródłowy nr 3, 4

W sennym karelskim lesie, latem otoczone bagnami, a zimą oblodzone i zasypane śniegiem, stoją dwa-trzy baraki dla więźniów, niewielki drewniany domek dla czekistów –nadzorców i nie-odzwonny dodatek karcer [...]. Oto jedna z drwałsi delegacji SŁON.

Baraki są zbudowane z wilgotnych i cienkich bali opatrzonych mchem. Są zagłębione na pół metra w ziemi. Dach jest płaski. Zrobionych z cienkich wilgotnych żerdzi i pokryty jodłowymi gałęzmi. Klepisko ziemne jest podłogą. W baraku są dwa poziomy pryczy z cienkich żerde. W zimie od ciepła w baraku śnieg na dachu topnieje. Na zeków śpiących u góry kapie woda przez szpary w dachu.

W baraku na czterystu-pięciuset osadzonych są trzy-cztery maleńkie, blade okienka i dwa piecyki żelazne, które zimą palą się całą noc. Nie ma żadnych stołów, ani mebli do siedzenia. Kubki, łyżki, czajniki, tobołki z odzieżą – wszystko leży tam, gdzie więzień śpi, albo pod głową, albo – jeśli jest miejsce – wisi na gwoździach, na ścianie. Brud, niewiarygodny odór, wszy, pluskwy, ziąb... Odór w barakach jest taki, że czekaści-strażnicy nigdy do nich nie wchodzi. Na czterystu-pięciuset ludzi są najwyżej dwie malutkie lampki. [...] Więzień powinien mieć własne mydło, bo SŁON go nie wydaje. Nie wydaje też pościeli, więźniowie śpią w ubraniu, nakładwszy na pryczę jodłowych gałązek. Gdy śpią przewiewa ich polarny, lodowaty wiatr ze szczelin. Budzący się z zimna, zeskakując z pryczy, biegną do piecyka, trochę się grzeją i wracają na pryczę „spać”.

Malsagow S., Kisieliow-Gromow N., Początki Gułagu. Opowieści z Wysp Sołowieckich, Poznań 2019, s. 281-282.

[...] Barka załadowana zesłańcami przycumowała w Kotłasie. Kotłas okazał się ogromną bazą przeznaczoną do przemundurowywania i wszechstronnego zaopatrywania pozostałych obozów. Był to także obóz przesyłkowy wszystkich skazańców różnych narodowości. W Kotłasie wyładowano nas z barki i pod obstawą przeprowadzono do obozu. Obóz był ogrodzony drutem kolczastym, podzielony na strefy i otoczony drewnianymi wieżami strażniczymi. [...] Dowiedzieliśmy się, że jesteśmy w obozie przesyłowym, że są tu też kobiety, ale w innej strefie i że jest tak samo jak wszędzie. Potem zaprowadzili nas do bani, wcześniej zabierając wszystkie rzeczy osobiste. Po kąpeli dostaliśmy czystą (ale nie nową) bieliznę, spodnie watowane, kufajki, buszłaki (waciaki trochę dłuższe od kufajek), onuce, buty, czapki, rękawice, kociołki, łyżki i torby na noszenie swoich drobiazgów. Po przebraniu w obozowe ciuchy nie mogliśmy się nawzajem poznać.

Panowało przygnębienie. Do tej pory każdy miał coś swojego, coś, co przypominało mu dom, rodzinę, teraz byliśmy już tylko więźniami.

Relacja Czesława Kuntusza, Zbiory Oddziału IPN w Łodzi.

* Bania (ros.) – łaźnia

Polecenia do tekstów:

1. Ilu ludzi spało w baraku obozowym?
2. Czy warunki, w jakich spali więźniowie łagrów dawały im ochronę przed surowym arktycznym klimatem? Odpowiedź uzasadnij.
3. Wymień podstawowe elementy ubioru łagiernika. Jak myślisz czemu więźniowie otrzymywali takie same ubrania?
4. Z pomocą Słownika Języka Polskiego sprawdź znaczenie słów: waciak, kufajka, onuca.

Tekst źródłowy nr 5, 6, 7

W obozie katorżniczym w Butugyczagu Górnym było bardzo dużo narodowości z różnych stron Europy i ze wszystkich republik ZSRR. Byli też Japończycy, Niemcy, Włosi, Hiszpanie, Anglicy, Chińczycy, Koreańczycy, Mongołowie itd. Najwięcej jednak było Polaków z AK, w tym ok. 300 Polek, również z AK. Dzielnie znosiły te trudy. Rzadko pracowały w kopalniach, choć i tam wykonywały pomocnicze prace. Ale przeważnie zatrudniano je w pralniach, w kuchniach, łątały bieliznę i odzież i przy sprzątanii. Warunki kołymskie były niezwykle trudne pod każdym względem. Ciężko było zaaklimatyzować się. Silne mrozy, duże opady śniegu, straszne zamiecie śnieżne, tzw. purgi, rozrzedzone powietrze i do tego jeszcze bardzo marny wikt przy ciężkiej pracy – wszystko to było powodem, że ilość więźniów zmniejszała się niemal z dnia na dzień.

Wspomnienia Bronisława Radomskiego
Kołyma. Polacy w sowieckich łagrach. Bez komentarza. Wspomnienia i Dokumenty,
red. S. Warlikowski, Warszawa 2019, s. 81.

Do obozu przy odkrywkowej kopalni złota w miejscowości „Bolszewik” (obóz przy kopalni złota „Bolszewik” w obwodzie magadańskim) przywieziono nas o godzinie 23.00 dnia 5 stycznia 1946 roku [...], a 6 stycznia o godzinie 6.00 już zrobiono nam pobudkę, krótkie śniadanie i wymarsz do pracy.

Szliśmy konwojem szykiem marszowym, ustawiając się w kolumnie przy bramie obozu, po wyczytaniu nazwiska i potwierdzeniu, wymieniając swoje imię i imię ojca.

Kopalnie znajdowały się zazwyczaj w odległości 5 km od obozu. Z rana mróz dochodził do minus 55 stopni Celsjusza i panowała nieprzenikniona mgła. Zimą głównym zadaniem było podminowywanie wzgórz, pod którymi znajdowały się złotonośne piaski. Trzeba było kopać doły, tak jak to czynią u nas grabarze, do głębokości 2 metrów, z tym że wieczna zmarzlina na tym terenie wynosiła jeden metr i więcej.

[...] Używane narzędzia to kilof, łom, łopata i łyżka (wgłębiona blaszka na metrowej długości kijku).

Wspomnienia Telesfora Dembińskiego
Kołyma. Polacy w sowieckich łagrach. Bez komentarza. Wspomnienia i Dokumenty,
red. S. Warlikowski, Warszawa 2019, s. 109-110.

[...] W Magadanie pracowałam około pół roku i była to praca: w kamieniołomach, na budowie, przy wyrębie lasu, przy układaniu dróg, w kopalni wapna. Brygada pracująca składała się nieraz z 50, nieraz 100, czy też 150 osób. Przed przystąpieniem do prac brygadzista wyznaczał normę.

Jeżeli nie wykonano tej normy, nie dostawało się wieczorem chleba. Pewnego razu po wykopkach ziemniaków przemyciliśmy do obozu trochę surowych kartofli. Na kolację zjadało się je z zupą. Akurat tego wieczora całą naszą brygadę przyszedł zobaczyć naczelnik niby oświaty. Ponieważ wyrabialiśmy całą normę, przodowałyśmy. Spostrzegł kartofle w miskach. Ustawił 50 osób w kwadrat w pomieszczeniu i ponieważ nie można było nas wszystkich pomieścić – trzech mężczyzn pościskało nas sztabami. Trzymano nas tak 4 godziny. Kilka osób zmarło.

Wspomnienia Jadwigi Markiewicz
Kołyma. Polacy w sowieckich łagrach. Bez komentarza. Wspomnienia i Dokumenty,
red. S. Warlikowski, Warszawa 2019, s. 114.

* Sztaba – belka wiążąca poszycia burt

Polecenia do tekstów:

1. W sowieckich obozach umieszczani byli ludzie różnych narodowości. Wymień jakich.
2. Do jakich prac w łagrach przydzielane były kobiety?
3. Czym była norma pracy? Jak wpływała ona na życie codzienne więźniów? Uzasadnij swoją opinię.
4. Jak myślisz czy klimat miał wpływ na pracę zeków? Odpowiedz uzasadnij.

Tekst źródłowy nr 8

Zdumiewa otchłań wzajemnej wrogości, która dławi tu wszystkie międzyludzkie stosunki. Nigdzie nie ma nawet śladu solidarności między przyjaciółmi, a nawet solidarności w pracy – każdy patrzy wilkiem na sąsiada i stara się przewieźć na jego plecach; każdy ma się na baczności i śledzi innych. Wydaje się, że wciąż jeszcze są jakieś nieliczne grupki pracowników, których wspólne interesy łączą czymś na kształt przyjaźni, ale więź ta łatwo się rwie z powodu nieufności, przerażającej wszystkie stosunki. [...]

Znów ogarnia mnie niesmak, że ilekroć spotkasz kogoś energicznego i rozgarniętego, prawie zawsze, niezależnie od swojej specjalności, dorabia się on na kradzieży, której skala zależy tylko od możliwości. [...]

Do czego nadaje się człowiek, który tak jak ja ukończył dziesięciolatkę i wyższą uczelnię typu uniwersyteckiego? Jeśli nie zostanie w instytucie i nie będzie nauczycielem, jest wciąż surowym materiałem – co prawda niezłomnym – z którego można ukształtować przyszłego praktyka. [...] Dzieci powinny iść do szkoły podstawowej na siedem lat. Potem powinny uczyć się 3-4 lata w technikum – budowlanym, elektrotechnicznym, samochodowym [...], a później przez 1-2 lata zdobywać praktyczne doświadczenie. Dzięki temu od młodego wieku będą mieć wiedzę specjalistyczną, która nie da im zginąć w trudnej sytuacji [...].

Fragmenty listów Lwa Miszczonika z łagru w Peczorze do Swietłany Miszczonik, Peczora 1952 r.
Figes O., Poślij chociaż słowo. Opowieści o miłości i przetrwaniu w Gułagu, Warszawa 2012, s. 325-327.

Polecenia do tekstu:

1. Opisz w jaki sposób autor listu relacjonuje stosunki międzyludzkie w łagrze? Swoją odpowiedź uzasadnij cytując odpowiednie fragmenty tekstu.
2. Według autora jakie wykształcenie w Rosji sowieckiej było najbardziej pożądane? Uzasadnij swoją wypowiedź odwołując się do tekstu źródłowego oraz do paneli z wystawy.

WYBRANA BIBLIOGRAFIA:

- Applebaum A., *Czerwony Głód*, Warszawa 2018.
- Applebaum A., *Gułag*, Warszawa 2018.
- Baberowski J., *Czerwony terror. Historia stalinizmu*, Warszawa 2000.
- Baberowski J., *Stalin. Terror absolutny*, Warszawa 2014.
- Bosiacki A., *Utopia, władza, prawo. Doktryna i koncepcje prawne „bolszewickiej” Rosji 1917–1921*, Warszawa 1999.
- Ciesielski S., *GUŁag w radzieckim systemie represji 1930–1953*, Wrocław 2005.
- Ciesielski S., *GUŁag. Radzieckie obozy koncentracyjne 1918–1953*, Warszawa 2010.
- Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A., *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej*, Wrocław 1994.
- Conquest R., *Stalin*, Warszawa 1996.
- Conquest R., *Wielki terror*, Warszawa 1997.
- Czapski J., *Na nieludzkiej ziemi*, Kraków 2001.
- *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania, praca zbiorowa*, Warszawa 1999.
- Furet F., *Przeszłość pewnego złudzenia. Esej o idei komunistycznej w XX w.*, Warszawa 1996.
- Figes O., *Poślij chociaż słowo. Opowieści o miłości i przetrwaniu w Gułagu*, Warszawa 2012.
- Giżejewska M., *Kołyma we wspomnieniach polskich więźniów*, Warszawa 2000.
- Giżejewska M., *Polacy na Kołymie 1940–1943*, Warszawa 1997.
- Głowacki A., *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*, Łódź 1997.
- *Gułag polskich poetów*, wybór i przedmowa N. Taylor-Terlecka, Warszawa 2001.
- *Gułag. Struktury – Kadry – Więźniowie*, red. D. Rogut, W. Śleszyński, Białystok 2018.
- Herling-Grudziński G., *Inny świat*, Warszawa 1997.
- *Katyń. Zbrodnia nieukarana*, red. K. Komorowski, Warszawa 2009.
- Kizny T., *Gułag*, Warszawa 2015.
- *Kołyma. Polacy w sowieckich łagrach. Bez komentarza. Wspomnienia i Dokumenty*, red. S. Warlikowski, Warszawa 2019.
- Kostiuk J., *Czy tak być musiało? Wspomnienia z zesłania do sowieckiego Kazachstanu i służby w 2. Korpusie gen. Władysława Andersa (1939–1947)*, Rzeszów 2010.
- Kucharczyński J., *Od białego do czerwonego caratu*, Londyn 1989.
- Kuśnierz R., *Ukraina w latach kolektywizacji i wielkiego głodu (1929–1933)*, Toruń 2005.
- *Łagry. Przewodnik encyklopedyczny*, red. N. Ochotin, A. Roginski, Warszawa 1998.

- Maciejewski Jakub, *Ludzie czerwonego mroku*, Kraków 2017.
- Malsagow S., Kisieliow-Gromow N., *Początki Gułagu. Opowieści z Wysp Sołowieckich*, Poznań 2019.
- *My deportowani. Wspomnienia Polaków z więzień, łagrów i zsyłek w ZSRR*, wstęp B. Klukowski, Warszawa 1989.
- *Nie jesteśmy całkiem zapomniani... Listy Jadwigi i Bolesława Haberów z łagrów i zesłania w ZSRR z lat 1946–1955*, red. M. Ruchniewicz, Warszawa 2014.
- Pietrow N., *Nowy ład Stalina. Sowietyzacja Europy 1945–1953*, Warszawa 2011.
- Pipes R., *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 1994.
- Pipes R., *Rosja bolszewików*, Warszawa 2005.
- *Przerwane biografie. Relacje deportowanych z Polski w głąb Sowietów 1940–1941*, wybór E. Kołodziejska-Fuentes, Warszawa 2020.
- *Przeżyliśmy łagry. Wspomnienia żołnierzy okręgu wileńskiego AK (1945–1949)*, red. D. Rogut, Łódź 2011.
- *Represje sowieckie wobec narodów Europy 1944–1956*, red. D. Rogut, A. Adamczyk, Żelów 2005.
- Reyman A., *Na sowieckim etapie... Pamiętnik (1939–1943)*, oprac. D. Sokołowski, Warszawa 2011.
- Sołżenicyn A., *Archipelag Gułag 1918–1956*, Poznań 2008.
- *Sowiecki system obozów i więzień. Przykłady wybranych państw*, red. J. Bednarek, Łódź 2013.
- *Sowieckie obozy dla jeńców wojennych i internowanych 1939–1956. Przykłady wybranych narodów*, red. J. Bednarek, D. Rogut, Łódź 2018.
- Stroński H., *Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939*, Warszawa 1998.
- Supady J., *Życie i śmierć w łagrach sowieckich*, Łódź 2001.
- Tołczyk D., *Gułag w oczach zachodu*, Warszawa 2009.
- *W przeddzień zbrodni katyńskiej. Agresja sowiecka 17 września 1939 roku*, red. M. Tarczyński, Warszawa 1999.
- Zechenter A., *Zagłada Polaków w Związku Sowieckim. Od przewrotu bolszewickiego do operacji polskiej*, Warszawa 2019.
- Zeepvat Ch., *Zmierzch Romanowów. Ostatni wiek imperialnej Rosji*, Warszawa 2008.

Wybrane publikacje i strony IPN online:

- Teka edukacyjna IPN „Operacja polska” NKWD 1937–1938. Losy Polaków w Rosji bolszewickiej i w ZSRS do 1939 roku
<https://operacja-polska.pl/nkw/edukacja/materialy-do-pobrania/1644,Teka-edukacyjna-IPN-Operacja-polska-NKWD-19371938-Losy-Polakow-w-Rosji-bolszewic.html>
- Teka edukacyjna IPN Agresja sowiecka na Polskę i okupacja wschodnich terenów Rzeczypospolitej (1939–1941)
<https://ipn.gov.pl/pl/publikacje/teki-edukacyjne/76711,Agresja-sowiecka-na-Polske-i-okupacja-wschodnich-terenow-Rzeczypospolitej-193919.html>
- Teka edukacyjna IPN Ocaleni z „niełudzkiej ziemi”. Materiały edukacyjne
<https://ipn.gov.pl/pl/publikacje/teki-edukacyjne/27591,Ocaleni-z-nieludzkiej-ziemi-Materialy-edukacyjne.html>
- Teka edukacyjna IPN „Zbrodnia Katyńska”
<https://ipn.gov.pl/pl/publikacje/teki-edukacyjne/27577,Zbrodnia-Katynska.html>
<https://1wrzesnia39.pl/>
<https://katyn.ipn.gov.pl/>
<https://operacja-polska.pl/>
- Infografika, Katyń 1940, oprac. Oddziałowe Biuro Edukacji Narodowej IPN w Krakowie
<https://edukacja.ipn.gov.pl/edu/materialy-edukacyjne/infografiki-historyczn/93810,Katyn-1940.html>
- Infografika, Deportacje obywateli polskich w głąb ZSRS w latach 1940–1941, oprac. Instytut Pamięci Narodowej Oddział w Warszawie
<https://edukacja.ipn.gov.pl/edu/oben/warszawa/materialy-edukacyjne/infografiki/110642,Deportacje-obywateli-polskich-w-glub-ZSRS-w-latach-1940-1941.html>